

บทที่ ๓

หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับสันติภาพ

จุดประสงค์ประจำบท

เมื่อได้ศึกษาเนื้อหาในบทนี้แล้วผู้ศึกษาสามารถ

๑. ศาสนากับสันติภาพ
๒. หลักการของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับสันติภาพ
๓. หลักธรรมสำคัญที่เป็นกฎของธรรมชาติเชิงทฤษฎีในพระพุทธศาสนา

เนื้อหาสำคัญ

- พระพุทธศาสนากับสันติภาพ
- หลักธรรมสำคัญที่เป็นกฎธรรมชาติในพระพุทธศาสนา
 - หลักปฏิจจสมุปบาท
 - หลักอริยสัจ ๔
 - หลักไตรลักษณ์
 - หลักไตรสิกขา
 - พระนิพพาน

๓.๑ คำนำ

ปัญหาความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในโลกปัจจุบันนำไปสู่การแสวงหาเครื่องมือ และเป้าหมายในการลดความขัดแย้งให้น้อยที่สุดให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข ซึ่งความเป็นไปได้ต้องสร้าง “สันติภาพ” (Peace) “สันติวิธี” (Peaceful means) “ความสมานฉันท์” (Reconciliation) และ “ความปรองดอง” (Harmonious Society) ให้เกิดขึ้นในแต่ละบุคคลก่อนจึงนำไปสู่การสร้างสังคมโลกที่มีสันติภาพอย่างแท้จริงได้ กระบวนการสร้างสันติภาพจำเป็นต้องมีองค์กรหรือหน่วยความคิดที่มีความชัดเจนและยืนอยู่บนความถูกต้องอย่างชัดเจน ระบบความคิดนี้จะต้องเกิดจากการมองสรรพสิ่งอย่างที่มีนัยเป็น ทั้งแบบแนวนอนและแนวตั้งผสมเป็นองค์รวม และเห็นคุณค่าของความเป็นมนุษย์และสรรพสิ่งที่มีความเชื่อมโยงกันอย่างเป็นระบบจึงจะสามารถสร้างกระบวนการที่ถูกต้องขึ้นมาได้ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่แสดงความเป็นจริงของสรรพสิ่ง และเป็นความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันเชิงเหตุปัจจัย ทั้งสภาพรูปธรรมและนามธรรม มีจุดหมายคือต้องการนำพาผู้ปฏิบัติให้เข้าถึงความสุขสูงสุดคือการเป็นอิสระเสรีคือไม่ต้องตกอยู่ภายใต้อำนาจครอบงำของความไม่รู้(อวิชชา) ซึ่งเป็นบ่อเกิดของความยึดมั่นถือมั่น ๗ ว่ามีตัวเขา-เรา จนเกิดความโลภและความโกรธต่อสิ่งที่คิดว่าเป็นตัวตนเหล่านั้น เกิดการแก่งแย่งเพื่อแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนซึ่งเป็นเรื่องการเอารอดเอาเปรียบ การทุจริต กระทั่งเกิดความนิยมความรุนแรงจนกระทั่งรบราฆ่าฟันกันที่เป็นอยู่ในโลกปัจจุบัน

หลักคำสอนของพระพุทธศาสนามีความชัดเจนในเรื่องเกี่ยวกับสันติภาพ ทั้งหลักทฤษฎีและการปฏิบัติ มีจุดหมายคือการค้นพบสันติภาพถาวรแก่ตัวของมนุษย์ ว่าโดยทฤษฎีผู้ใฝ่หาสันติภาพจำเป็นที่จะต้องเข้าใจหลักความเป็นจริงของสรรพสิ่งอย่างถูกต้องเสียก่อนจึงจะสามารถกำจัดความไม่รู้ (อวิชชา) ซึ่งเป็นตัวทำลายเสรีภาพที่แท้จริงได้ โดยสร้าง พัฒนาสติปัญญาและการบวนการดำเนินชีวิตตามหลักศีลธรรมซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของกฎธรรมชาติทั้งที่เป็นกฎทางกายภาพและกฎทางจิต ซึ่งเป็นเรื่องของพลวัตของการเกิดขึ้น ปรากฏ และเปลี่ยนแปลงดับสลายไปทุกขณะจนเกิดเป็นความรู้ตัวทั่วพร้อมทุกขณะ พุทธศาสนาถือว่าปฏิบัติการดังกล่าวถือเป็นหน้าที่ของแต่ละคนที่จะต้องชวนช่วยเพื่อฝึกอบรมตนเองให้เกิดสติปัญญาดังกล่าว เมื่อแต่ละคนเข้าใจสภาพความเป็นจริงก็จะสามารถร่วมกันสร้างสังคมที่เหมาะสม สงบ ความปลอดภัยและมีสันติภาพขึ้นมาได้ในที่สุด

๓.๒ ศาสนากับสันติภาพ

โดยหลักการแล้วทุกศาสนาให้ความสำคัญกับการสั่งสอนและนำเสนอแนวทางการดำเนินชีวิตของมนุษย์เพื่อให้ออกจากความป่าเถื่อน รุนแรง มุ่งแสวงหาความสงบสุข โดยการสร้างกฎหรือหลักคำสอนในลักษณะ “ควรและต้อง” เข้ามากระชับการทำหน้าที่ การแสดงบทบาทและการดำเนินชีวิตในลักษณะปรัชญาและปณิธานสำคัญของการก่อตั้งศาสนาของศาสนาในศาสนาต่าง ๆ เพื่อให้เป็นที่พึ่งพิงและให้กำเนิดวัฒนธรรมและอารยธรรมของชาวโลก โดยทำหน้าที่หลักใน ๒ ประการ คือ

- ๑) คอยป้องกันไม่ให้มนุษย์ในสังคมนั้นเกิดระลอกถึงความหวาดกลัว ศาสนาเป็นผู้คอยทำหน้าที่ที่จะทำให้มนุษยชาติ จนเกิดเป็นอำนาจบังคับที่คนในแต่ละศาสนาจะต้องหลีกเลี่ยงและต้องปฏิบัติตามในลักษณะคำสั่ง สิ่งสำคัญก็คือ ในบางสังคมถึงกับสนับสนุนและส่งเสริมให้มีการนำหลักการสำคัญ

ของแต่ละศาสนาปฏิบัติเพื่อให้เกิดความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินทั้งในเชิงปัจเจก และสังคม เช่นสังคมชาวมุสลิม ชาวคริสต์ ยิว เป็นต้น

๒) คำสอนคือการแสดงหลักการด้วยเหตุผลเพื่อพัฒนาและพัฒนาความรู้ ความเข้าใจและสิ่งที่จำเป็นของการมีชีวิตอยู่ร่วมกันเป็นสังคม ในลักษณะนี้ การเกิดขึ้นของศาสนาเป็นไปเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างร่มเย็นและเป็นสันติสุขแก่ชาวโลก มนุษย์ควรดำเนินการทุกวิถีทางเพื่อเปิดพื้นที่ให้แก่ศาสนาได้กลับมาทำหน้าที่อย่าง “หนักแน่น และเต็มศักยภาพ” และสร้างสังคมให้เกิดการตื่นรู้มากยิ่งขึ้นทั้งในมิติของแนวคิด และแนวปฏิบัติที่สอดคล้องกับวิถีความเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก

อย่างไรก็ดี ในขณะที่ศาสนากำลังเผชิญหน้ากับกระแสสังคมสมัยใหม่ซึ่งมุ่งเน้นเรื่องวัตถุนิยมและบริโภคนิยมเป็นเจ้าของซึ่งกำลังแพร่หลายอยู่ในสังคมโลกในปัจจุบัน ทำให้สังคมภาคส่วนต่างๆ ได้มองเห็นความล้มเหลวของศาสนาในรูปความสัมพันธ์ศีลธรรมของผู้นับถือศาสนาเอง เกิดการทุจริต บางครั้งศาสนานั้นเองเป็นชนวนให้เกิดสงคราม จึงทำให้เกิดปัญหาว่า

(๑) ศาสนาจะสามารถสร้างแนวทางที่ถูกต้องแก่สังคมได้หรือไม่?

ศาสนาต้องตระหนักว่าทำอะไรจึงจะทำให้มนุษยชาติไม่ตกอยู่ในห้วงเหว และหลุมพรางของวัตถุนิยมและบริโภคนิยม จนนำไปสู่ความสามารถที่จะรู้เท่าทันโดยไม่ตกเป็นทาสของสิ่งเหล่านี้ และเสพสิ่งเหล่านี้ในฐานะเป็น “สิ่งจำเป็นต่อการดำรงเผ่าพันธุ์” และ “สร้างสรรค์คุณประโยชน์ให้แก่ตัวเองและสังคมโลก”

(๒) ศาสนาอาจจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของปัญหาหรือไม่?

เนื่องจากการที่ศาสนาในแง่ศาสนาบุคคลในรูปขององค์กรศาสนาเองไม่ได้ตระหนักรู้ หรือรู้เท่าทันต่อกระแสของโลกาภิวัตน์ จึงไม่สามารถปรับตัวให้สอดคล้องกับกระแสของการเปลี่ยนแปลงของสังคม จนทำให้ศาสนากลายเป็นภาระ หรือส่วนเกินของสังคมหรือบางครั้งอาจกลายเป็นเครื่องขัดขวางความเจริญรุ่งเรืองสมัยใหม่ในสังคมปัจจุบัน ไม่ช่วยแก้ปัญหาให้กับสังคมหรืออาจเป็นตัวก่อให้เกิดปัญหาสังคม

(๓) ศาสนาเป็นสิ่งที่ล้าสมัยไม่ส่งเสริมและสนองต่อลัทธิบริโภคนิยมหรือวัตถุนิยม

แนวคิดนี้เกิดจากการที่องค์กรของศาสนามีลักษณะอยู่หนึ่งที่ไม่มีมีการขับเคลื่อนไปพร้อมกับสังคมจนเกิดความช่วงระยะห่างกันของสังคมกับองค์กรศาสนา จนทำให้คนในสังคมถือว่าศาสนาเป็นเรื่องเก่า คร่ำครึ นิยมเรื่องเก่า ๆ คือ การร่วมสนับสนุนแนวคิดและส่งเสริมอุดมการณ์แนวนุรักษ์นิยม หรือแบบชนชั้นทั้งทางตรงและทางอ้อมจนสังคมมองว่า ศาสนาสอนให้ย้อนกลับไปอยู่กับอดีต ในขณะที่คนในปัจจุบันมุ่งไปข้างหน้าเพื่อการพัฒนาและความเจริญรุ่งเรือง

เนื่องจากศาสนาเป็นเรื่องของการนำเสนอ “คุณค่าแท้” แก่ปัจเจกชนและสังคม ดังนั้นการที่ศาสนาจะช่วยเหลือไขปัญหาเรื่องดังกล่าวนี้ ศาสนาเองต้องเปลี่ยนแนวคิดมาทำหน้าที่ ๔ อย่างคือ

(๑) สอนเน้นเรื่องความรักและเมตตา

คำถามที่สำคัญคือ “เพราะเหตุใด? มนุษย์จึงต้องรักผู้อื่น สัตว์อื่น และสิ่งอื่น” เหตุผลเนื่องมาจาก “การที่มนุษย์ไม่สามารถอยู่คนเดียวในโลกใบนี้ได้” มนุษย์ สัตว์ทุกชนิด และธรรมชาติสิ่งแวดล้อมมีความจำเป็นต้องพึ่งพาอาศัยและกัน ช่วยเหลือกัน เพื่อการดำรงเผ่าพันธุ์ และเป็นเครื่องมือสำคัญในการหล่อเลี้ยงวิถีชีวิต ดำเนินชีวิตเพื่อให้สิ่งเหล่านี้รอดเพื่อพัฒนา “คุณค่าอื่นๆ” ต่อไป ด้วยเหตุผลเช่นนี้ การอยู่รอดของคนอื่น สัตว์อื่น หรือสิ่งอื่นๆ จึงส่งผลในเชิงบวกต่อการอยู่รอดของเราเช่นเดียวกัน ฉะนั้น การเปิดพื้นที่ให้แก่

คนอื่น หรือสิ่งอื่นๆ โดยการแบ่งปันความรัก ความปรารถนาดีต่อกัน จึงเป็น “ความจำเป็น” ที่ “มนุษย์” จะต้องมีและแสดงออกต่อกันและกัน

(๒) เน้นเรื่องการไม่เห็นแก่ตัว สอนให้แบ่งปันผลประโยชน์และความต้องการ

การดำรงอยู่ของมนุษยชาติที่ต้องสัมพันธ์กับวิถีโลกมีความสัมพันธ์กับปัจจัย ๔ และโลกธรรมอย่างแยกไม่ออก เนื่องจากมนุษย์มีความจำเป็นในการของการดำรงชีวิตเพื่อความอยู่รอด ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่ทรัพยากรมีจำกัด แต่ความต้องการของมนุษย์ไม่จำกัดนั้น การแบ่งปันทรัพยากรเพื่อให้ฝ่ายต่างๆ เกิดความพึงพอใจสูงสุดจึงมีความจำเป็นที่ใส่ใจ โดยใช้กฎกติกาเป็นเครื่องมือในการดำเนินการ นอกจากนั้น การแบ่งปัน “โลกธรรม” ให้สอดคล้องกับความต้องการของคน หรือกลุ่มคนย่อมมีความสำคัญเช่นเดียวกัน คำถามคือ “เราจะแบ่งปันความต้องการด้านทรัพยากรให้สอดคล้องกับความต้องการด้านโลกธรรมได้อย่างไร” จึงจะทำให้กลุ่มต่างๆ ที่มีความหลากหลายในสังคมเกิดความพึงพอใจสูงสุดตามข้อเสนอและข้อเรียกร้อง ประเด็นนี้ รัฐผู้นำหรือกลุ่มคนต่างๆ ที่เกี่ยวข้องจะวางกรอบหรือกติกาอย่างไร จึงจะใช้เป็นเกณฑ์เพื่อรองรับการตัดสินใจดังกล่าว โดยไม่ทำให้แต่ละฝ่ายเกิดความรู้สึก และสงสัยในความเสมอภาค เป็นธรรมและเที่ยงธรรม

(๓) ไม่แบ่งฝักฝ่าย สอนให้เกิดความสุขเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข

คนที่มีความสุขเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุขนั้นเป็นความสามารถของจิตที่ได้รับการพัฒนาให้พ้นไปจากความเห็นแก่ตัว ความสุขในบริบทนี้ ครอบคลุมถึงความสุขทั้งในระดับปัจเจก ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ และสังคมโลก เป็นทั้งความสุขที่ต้องพึ่งพาสิ่งเร้า หรือสิ่งภายนอก และไม่ต้องพึ่งพา ในขณะเดียวกัน ความสุขในครอบครัว ย่อมมีความแตกต่างจากความสุขในระดับสังคม ประเทศชาติ และสังคมโลก เราจะนิยามความสุขในระดับต่างๆ เหล่านี้อย่างไร เพราะการนิยามจะมีผลต่อการออกแบบกิจกรรม หรือการดำเนินการในลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้สอดคล้องกับแบ่งปันทรัพยากรเพื่อให้สอดคล้องกับสิ่งที่เพื่อนมนุษย์ปรารถนาที่จะมีและเป็น ย่างไรก็ดี เนื่องจากกลุ่มต่างๆ ล้วนต้องการ และเพียรพยายามหาความสุข ไม่ว่าจะสุขแท้ หรือเทียม พึ่งพาสิ่งภายนอกหรือไม่ก็ตาม สิ่งที่ต้องระมัดระวังและใส่ใจก็คือ การแสวงหาความสุขภายในนับเป็นเรื่องเชิงปัจเจก แต่เราจะแสวงหาความสุขภายนอกอย่างไร จึงจะไม่ทำสุขที่เราแสวงหา นั้น ไปกระทบหรือกินพื้นที่ความสุขของคนอื่นๆ จนกลายเป็นความขัดแย้งในเชิงลบและนำไปสู่ความรุนแรงต่อไป

(๔) พูดด้วยความจริงใจและคำพูดเพราะมีประโยชน์

จะเห็นว่า ถ้อยคำดีๆ และมีคุณค่านั้น เป็นสิ่งที่มนุษย์ สัตว์ หรือสิ่งต่างๆ ในโลกนี้ ล้วนมีความต้องการและปรารถนาที่จะสัมผัสทางหู และภาษากายส่วนอื่นๆ และสิ่งเหล่านี้ หากมองในเชิงโลกธรรม นับได้ว่ามีผลอย่างยิ่งต่อวิถีชีวิต และการดำรงอยู่ของมนุษย์กลุ่มต่างๆ ในสังคม การออกแบบถ้อยคำโดยผ่านกระบวนการคิดอย่างมีเหตุมีผล ผ่านการปรุงแต่งทางอารมณ์ที่เน้นเรื่องความรู้สึกรัก และใส่ใจกันและกันจึงนับเป็นความสำคัญ ฉะนั้น ถ้อยคำดีๆ และมีคุณค่าจึงควรประกอบด้วยเกณฑ์ที่ว่า “จริง ไพเราะ เหมาะกาล ประสานสามัคคี มีประโยชน์ และมีเมตตา” เกณฑ์นี้จะเป็นกรอบที่จะทำให้การเปล่งเวลาของแต่ละมีเป้าหมายและทำที่เป็นบวกมากยิ่งขึ้น

(๕) เน้นเรื่องสันติภาพ

มนุษย์ทุกคนในโลกนี้อาจจะคิดว่า เรากำลังหายใจเอาอากาศจากภายนอกเข้าไปเท่านั้น กลุ่มคนจำนวนน้อยที่จะคิดว่า อากาศที่มีอยู่ทั่วไปนั้น ล้วนเคยเป็นอากาศที่เพื่อนมนุษย์ของเราเคยหายใจเข้าไปแล้วหายใจออกมาทั้งสิ้น ประเด็นก็คือ “เรากำลังสูดดมลมหายใจของกันและกันและกันอยู่ทุกวินาที” ฉะนั้น เมื่อใดก็ตาม

ในขณะที่เราหายใจเข้าไป ในขณะที่นั้น เราโกรธ เกลียด ปองร้าย เกลียดชังเพื่อนของเรา หรือใครคนใดคนหนึ่ง เมื่อหายใจออกมา เพื่อนรอบข้างของเราย่อมจักหายใจเอาลมหายใจแห่งความเกลียดชัง ความโกรธ ความอิจฉาริษยา และอาฆาตมาดร้ายเข้าไปด้วย แต่หากการหายใจของเราเป็นไปในเชิงบวก การหายใจเข้าออกของเพื่อนมนุษย์ที่อยู่รอบข้างเราก็จะเป็นไปในเชิงบวกเช่นเดียวกัน

ดังนั้นหากศาสนาใด ๆ ก็ตามในโลกนี้ที่สามารถดำเนินการดังกล่าวศาสนานั้นย่อมได้รับการยอมรับและนิยมชมชอบ ตรงกันข้ามศาสนาที่ไม่สามารถดำเนินการดังกล่าวย่อมนำไปสู่ความล้มเหลว ๔ ประการคือ

- (๑) ไม่สามารถที่จะทำให้ผู้นับถือมีความสุขกับการใช้ชีวิตอย่างยั่งยืน
- (๒) ไม่สามารถทำให้อยู่ร่วมกับคนอื่น สัตว์อื่น และสิ่งอื่นอย่างสงบ และสันติสุข
- (๓) สร้างความหวาดระแวง และหวาดกลัวต่อมวลมนุษยชาติ

(๔) ทำให้ผู้นับถือขาดความตระหนักรู้ และเป็นทาสของวัตถุนิยม หรือคล้อยตามลัทธิบริโภคนิยมโดยขาดการรู้เท่าทัน ซึ่งเป็นปฏิปักษ์กับหลักคำสอนของศาสนาในทุกศาสนาโดยตรง

จากการประเมินศาสนาหลักๆ ในโลกนี้ จะพบว่า ปัญหาหลักไม่ได้อยู่ที่ “เนื้อแท้ หรือแก่นแท้” ของศาสนา เพราะหลักการของศาสนาทุกศาสนาล้วนมีนัยที่มุ่งเน้นให้มวลมนุษยชาติอยู่ร่วมกันอย่างสงบ และสันติ อีกทั้งเป็นไปเพื่อการสนับสนุนและส่งเสริมแนวทางสันติภาพ สันติวิธี ความสมานฉันท์ และความปรองดองของคนในชาติและสังคมโลก

ปัญหาของศาสนานั้นมาจากศาสนบุคคล หรือองค์กรทางศาสนาต่างๆ ในโลกนี้มากกว่า ศาสนบุคคลหรือองค์กรไม่ได้พยายามหรือสนับสนุน รวมไปถึงการพัฒนา หรือยึดมั่นในหลักการและแก่นแท้ของศาสนาตัวเองอย่างจริงจัง ทำให้เป้าหมายของศาสนาคลาดเคลื่อนไปจากแนวคำสอนดั้งเดิม ศาสนบุคคลหรือองค์กรศาสนาต่างๆ จะได้พยายามที่จะ “บิด” หรือ “แปรรูป” หลักการทางศาสนาที่ทรงคุณค่าไปสู่การรับใช้อุดมการณ์ ผลประโยชน์ ความต้องการ และอำนาจของกลุ่มตน หรือองค์กรของตนอย่างเดียว

นอกจากนี้ ศาสนบุคคลหรือองค์กรทางศาสนาต่างๆ ไม่ได้พยายามที่จะชักนำ และชักพาให้ศาสนิกที่เคารพ ศรัทธาและนับถือให้หลุดออกไปจากวงโคจรของวัตถุนิยม หรือบริโภคนิยมที่ พัดพาให้สังคมโลกประสบกับปัญหาและชะตากรรมที่ตั้งที่ประสบอยู่ในขณะนี้ อีกทั้ง เราจะนำ “ลัทธิบริโภคนิยม หรือวัตถุนิยม” มาปรับใช้มนุษยชาติเพื่อการรู้เท่าทัน และพัฒนาตัวเองและสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขได้อย่างไร

หลักการสำคัญที่ผู้เขียนให้ความใส่ใจคือ “เราจะหันหลังให้แก่ “การแย่งชิง” ไปสู่ “การแบ่งปัน” สิ่งดีๆ ให้แก่กันแลกันได้อย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เราจะแบ่งปันความรักให้สอดคล้องกับความรู้ได้อย่างไร เราจะแบ่งปันผลประโยชน์ และความต้องการด้านทรัพยากร ให้สอดคล้องกับโลกธรรมที่มีอยู่และดำรงอยู่ในโลกนี้ได้อย่างไร เราจะช่วยกันนิยามความสุขในระดับต่างๆ ตั้งแต่ปัจเจก ครอบครัว สังคม ประเทศชาติ และสังคมโลก เพื่อจะได้ปฏิบัติต่อกันเพื่อให้สอดคล้องกับความสุขที่คนเหล่านั้นต้องการได้อย่างไร เราจะแบ่งปันถ้อยคำที่มีคุณค่าและเต็มไปด้วยความรู้สึกที่ดีที่มีต่อกันได้อย่างไร และเราจะแบ่งปันลมหายใจแห่งสันติภาพ เพื่อให้ลมหายใจของเราเป็นลมหายใจแห่งความรักแทนลมหายใจแห่งการเกลียดชังกันได้อย่างไร ประเด็นคือ “การตอบคำถามเหล่านี้ไม่ใช่เพื่อความอยู่รอดของตัวเราเองเท่านั้น หากแต่เป็นความอยู่รอดของสรรพสัตว์ทุกชนิดที่อาศัยอยู่ในโลกใบนี้”

สันติภาพตรงกันข้ามกับ สงคราม หรือ war ซึ่งนับว่ามีใช้เรื่องใหม่ แต่การแก่งแย่งชิงดี สู้รบ ทำลายล้าง และหาผลประโยชน์ สุขความสบาย และอำนาจของตนบนพื้นฐานของความทุกข์ยากของผู้อื่น มีมาช้านานตั้งแต่สมัยอดีตกาลนี้ ยกตัวอย่างเช่น สงครามมหาภารตะ สงครามโลกถึงสองครั้ง มาจนถึงสงครามอิรัก จะเห็นได้ว่ามนุษย์ไม่สามารถกำจัดตัณหาในจิตใจได้ สงครามจึงเกิดเพราะตัณหาของคนเรานั้นเอง

ตามที่สมเด็จพระญาณสังวรสมเด็จพระสังฆราช ฯ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “สิริมงคลของชีวิต” ว่า “มูลเหตุที่ทำให้เกิดความตึงเครียดและสงครามขึ้นในโลกนั้น คือตัณหา กล่าวคือ ความทะยานอยากในจิตใจของบุคคล หรือ โลภะ โทสะ โมหะ กิเลสเหล่านี้เป็นไฟเผาโลกอยู่ทุกกาลสมัย และเป็นนายที่บงการมนุษย์ให้เบียดเบียนทำลายล้างกันและกัน” และ “พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบวิถีแก้มความไม่สงบของโลกต่าง ๆ และได้ทรงปฏิบัติ เป็นการแก้ที่พระองค์เองก่อน คือได้ทรงหักตัณหา ได้ทรงละโลภะหรือราคะ และโทสะ โมหะในพระองค์ให้หมดสิ้น” จึงอาจกล่าวได้ว่าแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่มุ่งให้เกิดสันติภาพและความสงบสุขในโลกอย่างแท้จริง ที่จะต้องเกิดจากสันติภาพในจิตใจของมนุษย์เป็นจุดเริ่มต้น และสันติภาพในใจของมนุษย์จะเกิดขึ้นได้ก็ด้วย “ปัญญา”

อย่างไรก็ดี การจะบรรลุได้ถึงสันติภาพในจิตใจของแต่ละคน สันติภาพในสังคม และสันติภาพในโลก นับเป็นเรื่องที่อาจพูดได้ง่ายแต่ปฏิบัติยาก หากแต่จะยากสักเพียงใด แต่ศาสนาพุทธพราสอนให้มนุษย์เพียรปฏิบัติ โดยแนะแนวทางการดำเนินชีวิตอยู่บนพื้นฐานของคำสอนของพระพุทธเจ้าอันจะนำมาซึ่งความสงบสุขและสันติภาพในโลก

๓.๓ พระพุทธศาสนากับแนวคิดสันติภาพ

ศาสนา แปลว่า คำสอนหรือคำสอนของผู้รู้ความจริง พระพุทธศาสนา ถือเป็น “ศาสนาแห่งความรู้” เพราะเกิดจากพระปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระบรมศาสดาองค์สำคัญยิ่งพระองค์หนึ่งของโลก ความรู้แจ้งเห็นจริงของพระพุทธเจ้าถูกถ่ายทอดเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาอันที่เป็นยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธศาสนิกชนทุกหมู่เหล่า แก่นแท้ของปรัชญาและคำสอนในพระพุทธศาสนา นอกจากจะมุ่งสอนให้มนุษย์รู้จักคิด เรียนรู้ เพื่อให้เกิดปัญญาและความรู้แจ้งเห็นจริงด้วยตนเองแล้ว ยังมีจุดหมายสูงสุดให้สังคมโลกและมนุษย์ในโลกอยู่กันอย่างสงบร่มเย็นและมีสันติสุข

คำว่า “สันติภาพ” ในความหมายของพระพุทธศาสนา หมายถึง “ภาวะแห่งความสงบ” ซึ่งแบ่งเป็น ๒ นัย คือ

๑. สันติภาพภายใน ได้แก่การที่จิตใจมีความสงบปราศจากกิเลส ตัณหา และความยึดมั่นถือมั่นผิด ๆ สันติภาพภายในนี้ถือว่าเป็นคุณค่าแท้หรือคุณค่าภายใน ได้แก่ “พระนิพพาน” หรือ เรียกว่า “สันติภาพเชิงโลกุตตระ”

๒. สันติภาพภายนอก ได้แก่ ความสงบสุขภายนอกที่เกิดขึ้นในครอบครัวยุคหรือระดับโลก คือผู้คนอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ไม่เบียดเบียนกัน หรืออาจเรียกว่า “สันติภาพเชิงโลกียะ”

เนื้อหาตามอรรถนัย ตามอภิธานปิฎก “สันติ” มีเนื้อหาครอบคลุม ๓ แง่มุมด้วยกันคือ (๑) พระนิพพาน พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี” ความสุขในที่นี้คือพระนิพพานนั่นเอง “พระ

มุณีผู้ไม่หวั่นไหว ทรงมุ่งสันติปรินิพพานแล้ว” (๒) ความดี (๓) ความสงบ (สม) “การรู้ความดับ ชื่อว่าสันติ” “การสงบอย่างยิ่ง คือพระนิพพาน อันไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ”

นอกจากนั้นสันติภาพในพระพุทธศาสนายังแบ่งออกเป็น ๓ ระดับคือ

- ๑) สันติโดยส่วนตัว (อัจฉินตสันติ) หมายถึง “นิพพาน” หรือ “ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่สนิทเยือกเย็น” หรือเรียกว่าระดับโลกุตระ
- ๒) สันติโดยองค์นั้น ๆ (ตัทธินตสันติ) หมายถึงการสงบระงับจากกิเลสต้องอาศัยธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นตัวข่มไว้ โดยเฉพาะผู้ที่เจริญสมถภาวนาจะสามารถสร้างสันติภาพในระดับกลางนี้ได้
- ๓) สันติโดยสมมติ (สมมติสันติ) ได้แก่ความสงบในระดับโลกียะ ที่ผู้คนทั่วไปสามารถพบเห็นได้ ผู้สามารถรักษาศีลห้าได้เป็นปกติย่อมได้รับสันติระดับโลกียะนี้ได้ トラบใดที่คนในสังคมไม่มีความขัดแย้งกันทางการกระทำ คำพูด และความคิดเห็น ยังไม่พัฒนาไปสู่ความรุนแรงใด ๆ ก็ยังจัดอยู่ในสันติระดับนี้

ลักษณะสำคัญของพระพุทธศาสนาที่เป็นแนวทางสำหรับการสร้างสันติภาพคือ

๑. พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งความรู้และความจริง เพราะเป็นศาสนาแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธองค์เอง จากปัญญาของพระองค์ และธรรมที่พระองค์ตรัสรู้คือ อริยสัจ ๔ ก็เป็นความจริงอย่างแท้จริง ทรงตรัสรู้โดยไม่มีใครสั่งสอน

๒. ศาสนาแห่งความอิสระเสรีภาพ พุทธศาสนาแทบจะเป็นศาสนาเดียวที่ไม่ผูกติดกับพระเจ้า พุทธศาสนาไม่มีการบังคับให้คนศรัทธาหรือเชื่อ แต่ให้สามารถพิสูจน์ได้โดยตนเอง

๓. ศาสนาแห่งสันติภาพ ในกระบวนการนักคิดของโลกศาสนา พุทธศาสนาได้รับการยกย่องจากทั่วโลกว่าเป็นศาสนาแห่งสันติภาพอย่างแท้จริง เพราะไม่ปรากฏว่ามีสงครามเกิดขึ้นในนามของศาสนา หรือเผยแพร่ศาสนาโดยการบังคับผู้คนให้นับถือ ให้เสรีภาพในการพิจารณา ให้มีปัญญากำกับการศรัทธา

อาจกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนานอกจากจะเป็นหลักคำสอนที่ตั้งอยู่บนหลักของความรู้และความจริงแล้วยังมุ่งสร้างสันติภาพในโลก และที่สำคัญให้เสรีภาพมนุษย์ในการพิจารณา วิเคราะห์ และเข้าใจแก่นแท้ของพระพุทธศาสนาได้ด้วยตนเอง จึงเป็นศาสนาที่สามารถอธิบายได้ด้วยเหตุ ด้วยผล มิได้บังคับให้มนุษย์มีแต่ความเชื่อเท่านั้น ซึ่งนับว่าแตกต่างจากศาสนาอื่น ๆ อีกหลายศาสนาอย่างมาก ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงถือเป็นศาสนาแห่งสันติภาพอย่างแท้จริง กล่าวคือ สันติภาพในฐานะที่เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนา และสันติภาพในส่วนของการปฏิบัติเพื่อให้ได้มาซึ่งจุดมุ่งหมายนั้น

๓.๓.๑ ลักษณะคำสอนของพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับสันติภาพ

๑. พระพุทธศาสนามีเป้าหมายสูงสุดคือเสรีภาพ

เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาคือการดับทุกข์หรือเรียกอีกอย่างว่า “พระนิพพาน” โดยสังฆธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบและได้รับผลของประสบการณ์นั้นทำให้พระพุทธองค์ทรงมีปัญญาแตกฉานเข้าใจสรรพสิ่งและสามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งปวงได้ จึงทรงนำหลักสังฆธรรมและวิธีการปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความพ้นทุกข์มาแสดงแก่มนุษย์และได้ทรงบำเพ็ญพุทธจริยาที่มีต่อสรรพสัตว์ตลอด พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “พระนิพพานเป็นความสุขที่แท้จริง” (นิพพานํ ปรมํ สุขิ) การดับความทุกข์หรือการบรรลุพระนิพพานนั้นก็คือการทำลายอวิชชาคือความไม่รู้ความเป็นจริงของสรรพสิ่งว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และเป็น

อนัตตาคือบังคับบัญชาไม่ได้ จนเกิดการยึดติดสิ่งที่กำลังปรากฏโดยขาดสติจนคิดปรุงแต่งว่าเป็นตัวตนข้ามช่วง
 ระยะเวลาปัจจุบัน ซึ่งเป็นบ่อเกิดของความหลงว่ามีตัวตนเที่ยงแท้ซึ่งเป็นต้นเหตุของการขัดแย้งและความ
 ไม่สงบทั้งหลาย รวมทั้งความอยากดิ้นรนไม่มีที่สิ้นสุดของมนุษย์จนกลายเป็นความขัดแย้งในระดับต่าง ๆ
 ดังนั้นการทำลายความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนได้คือการบรรลุเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนานั้นเอง

นอกจากนั้นสันติภาพมิได้เป็นเพียงจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่เป็นจุดหมายร่วมสากล
 ของมวลมนุษยชาติและศาสนาอื่น ๆ ด้วย พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวแนวทางเพื่อแก้
 สงคราม ซึ่งเรียกว่า “วิถีแห่งสันติภาพ”

หลักการของพุทธศาสนาที่จะช่วยลดสภาวะสงครามและสร้างสันติภาพให้เกิดขึ้นในโลก ได้แก่
 หลักการที่ว่า เหวไม่ระงับด้วยการจองเวร หรือ เหวย่อมระงับด้วยการไม่จองเวร เพราะการจองเวรจะไม่รู้จักจบ
 สิ้น พระพรหมคุณาภรณ์กล่าวไว้ว่า เรื่องการจองเวรและการจะมีสันติภาพในโลกได้ มี ๓ ระดับด้วยกัน คือ

๑. การก่อเวรจนอีกฝ่ายหนึ่งพ่ายแพ้ หมดสิ้นชาติพันธุ์ไป ไม่สามารถก่อเวรตอบโต้ได้อีก

๒. คนที่ถูกกระทำ เรียนรู้ที่จะยอมหรือเลิกหายต่อกัน กล่าวคือ ชนะได้โดยธรรม

๓. ในระยะยาว สันติภาพอาจเกิดได้โดยการไม่มีการก่อเวรขึ้นมาเลย อันเป็นจุดหมายสูงสุดของการ
 พัฒนามนุษย์ กล่าวคือมนุษย์เป็นผู้สร้างสันติภาพ ไม่ให้มีความรุนแรง ไม่เบียดเบียน รักใคร่กลมเกลียว พร้อม
 กันนั้น มนุษย์ต้องมีความพร้อมด้วยปัญญา ดังนั้น การพัฒนามนุษย์ให้เจริญในอารยธรรมโดยการใช้ปัญญาเพื่อ
 นำไปสู่สันติภาพและความสงบสุขนับเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

หลักการไม่จองเวร แต่ให้เจริญเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์และในสรรพสัตว์เพื่อต้องการเผื่อแผ่ความสุขและ
 ความต้องการช่วยเหลือสรรพสัตว์ที่กำลังตกทุกข์ได้ยากเรียกว่า ความกรุณาเป็นสิ่งที่นำไปสู่การกำจัดความ
 ขัดแย้งซึ่งเป็นบ่อเกิดของความวุ่นวาย และสงคราม เพราะวามมนุษย์แต่ละคนมีมีจกาทิภูมิจึงเป็นกิเลสนอนเนื่อง
 อยู่ใต้สันดาน ต่างมุ่งหาผลประโยชน์ของตนในโลกเพื่อความอยู่รอดและความสมบูรณ์พูนสุขที่มากขึ้น การที่จะ
 สร้างสันติภาพให้เกิดขึ้นได้ตามหลักการของพระพุทธศาสนาต้องทำลายความหลงผิดว่าเป็นตัวเรา-เขาหรือ
 เรียกว่าความเห็นแก่ตัวให้ได้เสียก่อน พระพรหมคุณาภรณ์ ได้กล่าวไว้ว่า ”หลักการที่ต้องปฏิบัติเพื่อนำไปสู่
 สันติภาพอาจจะยากยิ่ง แต่เราต้องเริ่มทำ เราจะมาอ้างความยากไม่ได้ ต้องทำความเข้าใจหลักการไว้ก่อน ”
 หลักการมี ๒ ประการได้แก่

๑) การเข้าใจถึงปัญหาและเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดสงครามและความไม่มีสันติภาพ และ

๒) การพยายามกำจัดความหวงแหนกีดกัน

ประการแรกที่ต้องเข้าใจและรู้ซึ่งก่อนเป็นจุดเริ่มต้น คือ รู้ปัญหาและเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดสงคราม
 และความไม่มีสันติภาพ เหตุปัจจัยที่ทำให้คนขัดแย้ง แกร่งแ่ง ต่อสู้ รบราฆ่าฟันกันทั้งในระดับคน ระดับสังคม
 และระดับประเทศ คือ ตัณหา มานะ และทิฐิ กล่าวง่าย ๆ ก็คือ อยากได้ อยากใหญ่ และใจแคบ

๑. อยากได้ คือ อยากได้ผลประโยชน์ ทรัพย์สินสมบัติ ความพรั่งพร้อมสมบูรณ์

๒. อยากใหญ่ คือ ต้องการอำนาจ ต้องการครอบงำผู้อื่น

๓. ใจแคบ คือ ยึดติดในทิฐิ หรือ ความเชื่อที่ลึกลับแล้วและแก้ไต่ยาก ยึดติดในลัทธิอุตมการณ์ทาง
 ศาสนา อันจะนำไปสู่ความขัดแย้งทางความคิดความเชื่อและลัทธิต่าง ๆ จนก่อเกิดเป็นสงครามได้

ดังนั้น การสร้างสันติภาพในโลก จึงต้องไปแก้ที่ต้นเหตุดังกล่าวคือ ตัณหา มานะ ทิฐิ หรือ ความอยาก
 ได้ อยากใหญ่ และใจแคบของแต่ละบุคคล ท่ามกลางต้นเหตุของปัญหาทั้ง ๓ ประการนับได้ว่า เรื่องใจแคบ

หรือเรื่องทิฐิแก่ยากที่สุด และเพื่อแก้ปัญหาอย่างแท้จริงต้องไปแก้ไขโดยละทิฐิ ความเชื่อ และความยึดมั่นถือมั่นต่าง ๆ ด้วยวิธีการให้การศึกษาและการสร้างมนุษย์ด้วยการศึกษาและคุณธรรม การแก้ทิฐิจะแก้ได้ด้วยการสร้างปัญญา

นอกจากเราจะอยู่ในโลกแห่งโลกาภิวติที่มีการสื่อสารไร้พรมแดนเข้ามามีบทบาทอย่างมากแล้ว “การเป็นผู้มีจิตใจไร้พรมแดน” และ “การเป็นคนให้ไร้พรมแดน” หรือ วิมาริยาภิกถิ กล่าวคือ จิตใจแบบเป็นพระอรหันต์ จะนำมาซึ่งสันติภาพที่แท้จริง หากทำไม่ได้ถึงขั้นนั้น อย่างน้อย “การทำใจให้กว้างขวาง” ก็เป็นจุดเริ่มต้นที่ดี กล่าวคือยอมรับในความแตกต่าง ยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น ๆ ไม่มีทิฐิ ไม่ยึดมั่นถือมั่นกับความคิดของตนเป็นใหญ่ฝ่ายเดียว มีจิตใจเมตตา กรุณา รัก หวังดี และไม่จองเวร ก็อาจเป็นจุดเริ่มต้นของการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข และจะนำมาซึ่งสันติภาพได้ในที่สุด

๒. หลักการปฏิบัติเพื่อสร้างสันติภาพคือ การกำจัดความหวงแหนกีดกัน

สงครามและความไม่มีสันติภาพเกิดมาจากความหวงแหนกีดกันกัน ใน ๔ เรื่องได้แก่

๑. ที่อยู่ที่อาศัยและดินแดน

๒. ผลประโยชน์

๓. พงศ์เผ่าเหล่ากาชาติพันธุ์ พวกพ้อง การแบ่งชั้นวรรณะสีผิว

๔. วิชาความรู้ผลสำเร็จทางภูมิธรรมภูมิปัญญา

หากกำจัดความหวงแหนกีดกันทั้ง ๔ ลงไม่ได้ มนุษย์ก็ยังคงแก่งแย่งกันต่อไป พุทธศาสนาจึงมุ่งสอนให้เราใช้ปัญญาให้รู้เท่าทันความจริง ว่าเรื่องดังกล่าวเป็นความยึดมั่นถือมั่นที่ผิด ต้องรู้ทันเหตุการณ และเลิกปฏิบัติและใช้เรื่อง ๔ ประการข้างต้นด้วยปัญญา กล่าวคือ อาศัยอยู่บนดินแดน/ประเทศของเรา แสวงหาผลประโยชน์แต่พอประมาณเพื่อหาเลี้ยงชีพ รักพวกพ้องเหล่ากอ แต่ไม่แบ่งชาติเชื้อสีผิวและชั้นวรรณะ เรียนรู้ถึงความแตกต่าง รู้จักหาวิชาความรู้ภูมิปัญญาแต่ไม่หวงแหน และพร้อมเผยแพร่แบ่งปันแต่ผู้อื่น หากมนุษย์ยังไม่สามารถกำจัดความหวงแหนกีดกันดังกล่าวหรือไม่รู้จัดใช้สิ่งเหล่านั้นด้วยปัญญาได้ สันติภาพก็จะเกิดขึ้นได้ยาก สงครามก็ยังคงมีให้เห็นอยู่ต่อไป

หลักการของพระพุทธศาสนาดังกล่าวข้างต้น ทำให้ชาวพุทธมีใจกว้าง เพราะถือเสียว่าธรรมะมิได้มีในพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่กลับเป็นเรื่องสากล คนดีทั้งหลายก็อาจจะพบธรรมะได้ และแม้แต่ชาวพุทธเอง พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารถนาให้แสวงหาและเข้าใจธรรมะด้วยตนเอง พระรัตนตรัยคือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่ง คือ ผู้ช่วยเกื้อกูลให้แต่ละคนสามารถพึ่งตนเองในที่สุด "ตนของตนเป็นที่พึ่งแก่ตนเอง" อาจกล่าวได้ว่าพุทธศาสนิกที่แท้จริง คือ ผู้ที่แสวงหาธรรมะด้วยตนเองและพบธรรมะด้วยตนเอง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า พยายามพัฒนาสันติภาพในใจตัวเอง

ดังนั้น ชีวิตที่สงบสุขมีสันติภาพ คือชีวิตที่ยึดมั่นในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนา อันเป็นศาสนาแห่งสันติภาพ และพุทธศาสนิกชนควรนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสตร์และปรัชญาอันล้ำค่า ยิ่งมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน แล้วเราจะสามารถเป็น “มนุษย์ที่สากล” คือ ไม่แบ่งแยกว่าเป็นเชื้อชาติไหน เผ่าไหน ศาสนาไหน ดีกว่ากัน แต่มีใจกว้าง ใจเป็นกลาง และใจเป็นสุขและสงบ อยู่ได้ด้วยกันในโลกอย่างมีสันติภาพ

พอสรุปได้ว่า “สันติภาพเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา และ “สันติภาพนี้ต้องเกิดจากสติและปัญญาด้วยการดำเนินตามหลักการที่ถูกต้อง”

๓.๓ หลักธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติ

หลักคำสอนสำคัญของพระพุทธศาสนานั้นตั้งอยู่บนหลักความรู้ที่ถูกต้องและการจะรู้อย่างถูกต้องนั้นจะต้องเข้าใจความเป็นจริงของสรรพสิ่งว่ามีลักษณะ กระบวนการเป็นอย่างไร? เราจึงจะสามารถพบวิธีที่ถูกต้องเพื่ออยู่กับความเป็นจริงนั้นได้อย่างไม่ตกอยู่ในอำนาจของความไม่รู้ (อวิชชา) ซึ่งเป็นมูลเหตุของการยึดมั่นและความขัดแย้ง แก่งแย่งและความทุกข์นานัปการ กล่าวได้ว่า หลักความเป็นจริงของธรรมชาตินั้นเป็นเป้าหมายของการสั่งสอนของพระพุทธศาสนาดังนั้นหลักธรรมที่เป็นกฎของธรรมชาติจึงเป็นเนื้อหาหลักของคำสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อเข้าใจหลักความเป็นจริงนี้แล้วจึงจะสามารถพบหนทางแก้ไขซึ่งจะนำไปสู่เป้าหมายคือสันติภาพถาวรได้

๓.๓.๑ หลักปัจจุสมุปบาท (Dependent Origination)

คำว่า ปัจจุสมุปบาท มาจากศัพท์ว่า ปฏิจ สัม และ อุปบาท ปฏิจ สัม หมายถึง เกี่ยวเนื่องกัน สัมพันธ์กัน สัม หมายถึง พร้อมกัน หรือ ด้วยกัน อุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้น ปัจจุสมุปบาท จึงหมายถึง สิ่งที่ยังอาศัยกันเกิดขึ้น ได้แก่ ภาวะของสิ่งที่ไม่เป็นอิสระของตนต้องอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ พระพุทธโฆษาจารย์ ได้แปลไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยซึ่งกันและกัน ยังมีคำอื่น ๆ เรียกแทนคำว่า “ปัจจุสมุปบาท” (คำอันเป็นไวยากรณ์) ได้อีก คือ ๑) ัมมจิตตา หรือ ัมมจิติ ๒) ัมมนิยามตา หรือ ัมมนิยาม ๓) อิทัปปัจจยตา ๔) ตถตา ๕) อวิตถตา ๖) อนัญญถตา ๗) ปัจจยาการ

ปัจจุสมุปบาทเป็นพุทธธรรมที่สำคัญอย่างยิ่งยวด และเป็นเรื่องที่มีความลึกซึ้งที่สุด จนได้ชื่อว่า เป็นหัวใจของพุทธศาสนา หรือตัวแท้ของศาสนา ความสำคัญของปัจจุสมุปบาทอาจเห็นได้จากพระพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า “ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท ผู้นั้นย่อมเห็นธรรม ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นย่อมเห็นปัจจุสมุปบาท”

“ภิกษุทั้งหลาย แท้จริงแล้ว อริยสาวกผู้เรียนรู้แล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ฯลฯ เมื่อใดอริยสาวกรู้ทั่วถึงความเกิด ความดับของโลกตามที่มันเป็นเช่นว่านี้ อริยสาวกนั้น เรียกว่าเป็นผู้มีทิวฐิสมบุรณ์ (ความเห็นที่ถูกต้องอย่างสมบูรณ์) ก็ได้ ผู้มีทศนะสมบุรณ์ก็ได้ ผู้บรรลุถึงสัจธรรมนี้ก็ได้ ชื่อว่าผู้ประกอบด้วยเสขญาณก็ได้ ผู้ประกอบด้วยเสขวิชชาก็ได้ ผู้บรรลุกระแสธรรมแล้วก็ได้ พระอริยบุคคลผู้มีปัญญาชำระกิเลสก็ได้ ผู้อยู่ชดิตตประตุอมตะก็ได้”

“สมณพราหมณ์เหล่าใด รู้ธรรมเหล่านี้ รู้เหตุเกิดแห่งธรรมเหล่านี้ รู้ความดับของธรรมเหล่านี้ รู้ทางดำเนินเพื่อดับแห่งธรรมเหล่านี้ ฯลฯ สมณพราหมณ์เหล่านั้นแล จึงเป็นที่ยอมรับว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ และเป็นที่ยอมรับว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ และได้ชื่อว่าได้บรรลุ-ประโยชน์ของความเป็นสมณะและประโยชน์ของความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่ง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน”

ความสำคัญของปัจจุสมุปบาทนั้นมีมาก หากเราเข้าใจอย่างชัดเจน และปฏิบัติตามได้อย่างเหมาะสมก็จะได้รับประโยชน์สูงสุดตามจุดหมายของพุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นแก่นแท้หรือสาระสำคัญสูงสุดของพุทธศาสนา ในกาลครั้งหนึ่ง พระอานนทกราบทูลกับพระพุทธเจ้าว่า เรื่องปัจจุสมุปบาทดูเป็นเรื่องง่าย

และตื่นสำหรับตัวท่านเอง พระพุทธเจ้าได้ตรัสเตือนพระอานนท์ว่า “อานนท์ เธออย่ากล่าวอย่างนั้น ปฏิจจนูปบาทเป็นเรื่องลึกลับ ลักษณะโครงสร้างก็ลึกลับซึ่ง หมูสัตว์นี้ไม่รู้ ไม่รู้ตามที่เราสอน ไม่แทงตลอดหลักปฏิจจนูปบาท จิตจึงยุ่งเหมือนกลุ่มด้ายที่ยุ่ง เหมือนกลุ่มเศษด้ายที่เป็นปม ดัดพันซ้อนเงื่อนกันยุ่ง เหมือนเชิงผ้ามูญชะและหญ้าปัพพะชะ ไม่ล่วงพ้นจากสังสาระคืออบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้”

หลักการสำคัญของปฏิจจนูปบาทคือ “ทุกสิ่งเกิดขึ้นมาจากเหตุ” ดังนั้นปัญหาก็ต้องมาจากเหตุ และการแก้ปัญหา ก็ต้องมาแก้ที่เหตุของปัญหา จึงจะทำให้ปัญหาหมดสิ้นไปได้จริง ซึ่งปัญหาทั้งหลายของโลกนี้ พุทธศาสนาสอนว่า มันมีเหตุมาจาก “การเบียดเบียนกันของมนุษย์” คือเพราะมนุษย์มีการเบียดเบียนกันเอง เบียดเบียนสัตว์ และเบียดเบียนป่าไม้ผู้มิพระคุณของโลกมากจนเกินไป จึงส่งผลให้เกิดปัญหาทั้งหลายเหล่านี้ขึ้นมา ถ้ามนุษย์จะไม่มีการเบียดเบียนกัน โลกก็จะมีสันติภาพ

ส่วนการเบียดเบียนกันนั้น พุทธศาสนาสอนว่ามันมีเหตุมาจาก “**ความโลภ**” ซึ่งหมายถึง ความอยากได้สิ่งของๆผู้อื่นเอามาเป็นของตัวเองของมนุษย์โดยรวม นั่นเอง คือเพราะมนุษย์ส่วนมากมีความโลภในวัตถุ นิยมมากจนเกินไป จึงส่งผลทำให้เกิดการเบียดเบียนกันในรูปแบบต่างๆ ทั้งในทางที่ถูกและผิดกฎหมาย รวมทั้งในทางที่ผิดศีลธรรมขึ้นมา ตัวความโลภก็มีเหตุมาจาก “**ความเห็นแก่ตัว**” ของมนุษย์ คือเพราะมีความเห็นแก่ตัว จึงทำให้เกิดความโลภขึ้นมา ถ้าใครมีความเห็นแก่ตัวมาก ก็จะมีความโลภมาก และจะทำความชั่วหรือเบียดเบียนผู้อื่น ที่เรียกว่าเป็นคนชั่ว ซึ่งคนชั่วย่อมที่จะทำผิดทั้งกฎหมายและศีลธรรม อันเป็นสาเหตุให้สังคมเดือดร้อนวุ่นวาย จนส่งผลให้สังคมไม่สงบสุขและโลกไม่มีสันติภาพ แต่ถ้าใครมีความเห็นแก่ตัวน้อย ก็จะมีความโลภน้อย และจะไม่ทำผิดทั้งกฎหมายและศีลธรรม แต่จะทำความดี หรือช่วยเหลือผู้อื่น ที่เรียกว่าเป็นคนดี ที่จะช่วยให้สังคมสงบสุขและช่วยให้โลกมีสันติภาพ

ส่วนความเห็นแก่ตัวก็มีเหตุมาจาก “**ความยึดถือว่ามีตนเอง**” คือเมื่อมนุษย์มีความยึดถือว่ามีตนเอง จึงทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวขึ้นมา หรือทำอะไรเพื่อตัวเองขึ้นมา ถ้าใครยึดถือว่ามีตัวเองเข้มข้น ก็จะทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวมาก แต่ถ้าใครมีความยึดถือว่ามีตัวเองเบาบาง ก็จะทำให้เกิดความเห็นแก่ตัวน้อย ความยึดถือว่ามีตนเองก็มีเหตุมาจาก “**ความเข้าใจว่ามีตัวเอง**” คือเมื่อมีความเข้าใจว่ามีตัวเอง จึงทำให้เกิดความยึดถือว่ามีตนเองขึ้นมา ถ้าใครมีความเข้าใจว่ามีตัวเองมาก ก็จะทำให้เกิดความยึดถือว่ามีตนเองเข้มข้น แต่ถ้าใครมีความเข้าใจว่ามีตัวเองน้อย ก็จะทำให้เกิดความยึดถือว่ามีตนเองเบาบาง ความเข้าใจว่ามีตัวเอง ก็มีเหตุมาจาก “**ความรู้ว่ามีตัวเอง**” ซึ่งความรู้ว่ามีตัวเองนี้ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจว่ามีตัวเองขึ้นมาอีกทีหนึ่ง ถ้าใครมีความรู้ว่ามีตัวเองมาก ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจว่ามีตัวเองมาก แต่ถ้าใครมีความรู้ว่ามีตัวเองน้อย ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจว่ามีตัวเองน้อย

ความรู้ว่ามีตัวเองนี้ก็คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นในจิตใจของมนุษย์เราทุกคน ที่รู่ว่านี้คือตัวเรา หรือรู้ว่า “**ร่างกายและจิตใจนี้คือเรา**” รวมทั้งรู้ว่า เรามีชื่อนี้ นามสกุลนี้ มีรูปร่างเป็นชายหรือหญิง มีสีผิวเช่นนี้ มีเสียงเช่นนี้ และมีคนนั้นคนนี้เป็นพ่อเป็นแม่ มีสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นของเรา เป็นต้น เท่าที่เราจำได้มาตลอดทั้งชีวิต ซึ่งความรู้นี้ขณะเมื่อยังเป็นเด็กที่เพิ่งเกิดมาใหม่นั้นมันจะยังไม่มี แต่เมื่อระบบประสาท ตา หู จมูก ลิ้น และร่างกายของเราได้รับรู้สิ่งต่างๆของโลกมากขึ้น และใครๆก็สอนให้เรารู้แต่เรื่องว่ามี “**ตัวเรา-ของเรา**” ให้ได้ยินอยู่เสมอๆ จึงทำให้เกิด “**ความรู้ว่ามีตัวเรา**” นี้ขึ้นมาและมันก็ได้ค่อยๆสั่งสมความเคยชินเอาไว้ในจิตใต้สำนึก ยิ่งนานวันมันก็จะยิ่งมีความเคยชินมากขึ้น และเมื่อโตขึ้นมันก็ได้กลายมาเป็นนิสัยที่แก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงได้ยากไปในที่สุด ซึ่ง “**ความรู้ว่ามีตัวเรา**” นี้ทางพุทธศาสนาจะเรียกว่าเป็น อวิชชา ที่หมายถึง ความไม่รู้จริง หรือ

ความรู้สึกผิด หรือ ความโง่สูงสุดของมนุษย์ เพราะมันเป็นต้นเหตุ (เหตุที่เป็นต้นกำเนิด) ที่ทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์และปัญหาทั้งหลายขึ้นมา

ความรู้ว่ามีตัวเองนี้ สมัยใหม่เรียกว่าเป็น “สัญชาตญาณว่ามีตัวเอง” ที่จิตใต้สำนึกของมนุษย์เราทุกคนมีอยู่ ซึ่งสัญชาตญาณว่ามีตัวเองก็หมายถึง “ความรู้ว่ามีตัวเอง” ที่เกิดขึ้นมาพร้อมกับชีวิตโดยไม่มีใครมาสอน คือเมื่อเกิดชีวิตขึ้นมา ทุกชีวิตก็จะมีความรู้ว่ามีตัวเองเกิดขึ้นมาด้วยเสมอ ซึ่งมันก็จะฝังอยู่ในจิตใต้สำนึกของทุกชีวิต ซึ่งเป็นจิตส่วนลึกที่ควบคุมได้ยาก แก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงได้ยาก โดยมันก็จะคอยกระตุ้นให้จิตเกิดความรู้ว่ามีตัวเอง, เกิดความเข้าใจว่ามีตัวเอง, เกิดความยึดถือว่ามีตัวเอง, เกิดความเห็นแก่ตัว, และเกิดความโลภ, รวมทั้งเกิดการเบียดเบียนกันขึ้นมาในที่สุด

เมื่อกกล่าวโดยสรุปก็คือ เมื่อจิตใต้สำนึกของเรามีความรู้ว่ามีตัวเอง มันก็จะปรุงแต่งหรือผลักดันกันต่อไปจนเกิดความเห็นแก่ตัว ความโลภ และการเบียดเบียนกันขึ้นมาในที่สุด แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าจิตใต้สำนึกของเรา “ไม่มีความรู้ว่ามีตัวเอง” เสียอย่างเดียว ทั้งความเข้าใจว่ามีตัวเอง, ความยึดถือว่ามีตัวเอง, ความเห็นแก่ตัว, ความโลภ, และการเบียดเบียนกันเหล่านี้ก็จะไม่เกิดขึ้น ถ้าจิตใต้สำนึกมีความรู้ว่ามีตัวเองในจิตใต้สำนึกเบาบาง จิตนั้นก็จะเป็นจิตที่ดี หรือเป็นคนดี แต่ถ้าจิตใต้สำนึกมีความรู้ว่ามีตัวเองในจิตใต้สำนึกเข้มข้น จิตนั้นก็จะเป็นจิตที่ชั่วหรือเลว หรือเป็นคนชั่วหรือเลว แต่ถ้าจิตใต้สำนึกไม่มีความรู้ว่ามีตัวเองในจิตใต้สำนึกเลย จิตนั้นก็จะเป็นจิตที่หลุดพ้น (คือเหนือดีเหนือชั่ว)

โดยทั่วไปแล้วเรามักเชื่อกันว่า เราไม่สามารถที่จะเปลี่ยนนิสัยหรือจิตใต้สำนึกของเราได้ เพราะมันมาจากสัญชาตญาณที่สั่งสมไว้อย่างมากมายตลอดชีวิต ดังนั้นเราจึงมักเชื่อกันว่า พฤติกรรมของคนเรานี้ไม่มีทางจะแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงได้ คือเมื่อใครบังเอิญได้รับการสั่งสอนอบรมให้เป็นคนดีมาก่อน ก็จะเป็นคนดีเรื่อยไป จะแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้ หรือใครที่บังเอิญได้รับการสั่งสอนอบรมให้เป็นคนชั่วมาก่อน ก็จะเป็นคนชั่วเรื่อยไป จะแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ดังนั้นเมื่อโลกเรามีแต่คนชั่วมากกว่าคนดี เราจึงมักเชื่อกันว่าโลกคงจะไม่มีสันติภาพเป็นแน่

แต่พุทธศาสนาจะสอนว่า “ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น จะต้องมามีเหตุและปัจจัย (สิ่งสนับสนุนหรือเหตุย่อยๆ) มาปรุงแต่งหรือทำให้เกิดขึ้น” คือพุทธศาสนาจะสอนว่า ทุกสิ่งจะเป็นไปตามเหตุปัจจัย เมื่อเหตุปัจจัยของมันเป็นเช่นไร มันก็ย่อมที่จะเป็นไปตามเหตุปัจจัยนั้น เมื่อเหตุปัจจัยของมันเปลี่ยนแปลงไป มันก็ย่อมที่จะเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยของมันเสมอ ซึ่งนี่ก็แสดงถึงว่า แม้จิตใต้สำนึกหรือนิสัยของมนุษย์เรา ที่มันได้สั่งสมความรู้ว่ามีตัวเองเอาไว้อย่างเข้มข้นหรือหนาแน่นนี้ มันก็สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงได้ ถ้ามันเปลี่ยนแปลงไม่ได้ ก็คงไม่เกิดพระพุทธรูปเจ้าขึ้นมาเป็นแน่ ซึ่งการที่พระพุทธรูปเจ้าทรงอุบัติขึ้นมา ก็เพื่อมาสอนให้มนุษย์รู้วิธีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจากชั่วมาเป็นดี และจากดีมาเป็นหลุดพ้น แล้วมาช่วยกันสร้างสันติภาพให้แก่โลกนั่นเอง

วิธีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของจิตมนุษย์โดยสรุปก็คือ “สร้างความรู้ใหม่ที่จะมาทำลายความรู้ว่ามีตัวเอง ที่จิตใต้สำนึกของเรามีอยู่นั้น ให้ค่อยๆเลือนหายไป” ซึ่งความรู้ใหม่ที่จะมาทำลายความรู้ว่ามีตัวเองนั้นก็คือความรู้ที่ตรงข้ามกัน อันได้แก่ความรู้ว่า “แท้จริงแล้วมันไม่มีสิ่งใดหรือสภาวะใดที่จะมาเป็นเราหรือตัวเราได้” (หรือไม่มีตัวเองอยู่จริง) ซึ่งวิธีการสร้างความรู้ว่า “ไม่มีเราอยู่จริง” นี้ เราจะต้องใช้หลักวิทยาศาสตร์ (คือมีเหตุผล ศึกษาจากของจริง และเชื่อจากการที่ได้พิสูจน์จนเห็นผลอย่างแน่ชัดแล้วเท่านั้น) เท่านั้นมาสร้างขึ้น เราจึงจะเกิดความเข้าใจว่า “ไม่มีเราอยู่จริง” ได้อย่างแท้จริง ซึ่งหลักการของวิทยาศาสตร์นั้น เป็นวิธีการค้นหาความจริงของธรรมชาติ ที่ได้ผลถูกต้องแน่นอนที่สุด และผู้มีปัญญาทั้งหลายทั่วโลกก็ยอมรับ

วิธีการโดยสรุปในการสร้างความรู้ว่า “มันไม่มีเราอยู่จริง” นั่นก็คือ เราจะต้องมาศึกษาถึงความจริงของธรรมชาติที่เกิดขึ้นให้เราได้พบเห็นจริงๆ ว่ามันมี “กฎสูงสุดของธรรมชาติ” ที่ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างเอาไว้ ซึ่งมันเป็นกฎง่ายๆหรือธรรมดาๆที่เราทุกคนก็รู้จักกันอยู่แล้ว แม้คนที่มีความน้อยก็ยังมีอาการรับ ถ้าใครไม่ยอมรับก็แสดงว่าโง่มากเกินไปหน่อย ซึ่งกฎสูงสุดนี้จะมีใจความโดยสรุปว่า “ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นมา จะต้องอาศัยและเหตุปัจจัย เพื่อมาปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมามีทั้งสิ้น” คือกฎนี้จะบังคับทุกสิ่งเอาไว้ว่า “ไม่มีสิ่งใดที่จะเกิดขึ้นมาได้เองลอยๆโดยไม่มีเหตุปัจจัย”

เมื่อเรานำเอากฎสูงสุดของธรรมชาตินี้ มาพิจารณาถึงวัตถุสิ่งของทั้งหลาย (รวมทั้งพวกรังสีและพลังงานทั้งหลายด้วย) ทั้งที่มีอยู่ในโลกและนอกโลก เราก็จะพบว่า มันไม่ได้มีตัวตนที่แท้จริงเป็นของตัวเองเลย เพราะมันเป็นสิ่งที่จะต้องเกิดขึ้นมาจากการประกอบหรือสร้างขึ้นจากเหตุและปัจจัยทั้งสิ้น คือโดยสรุปแล้ววัตถุหรือสิ่งของทั้งหลายจะเกิดขึ้นมาจาก สิ่งอันเป็นพื้นฐาน ๔ อย่าง คือ (๑) ของแข็ง (๒) ของเหลว (๓) ความร้อน และ (๔) ก๊าซ คือสิ่งพื้นฐานทั้ง ๔ นี้เอง ที่มาปรุงแต่งหรือสร้างวัตถุที่แปลกประหลาดหรือพิสดารทั้งหลายขึ้นมา ดังนั้นวัตถุหรือสิ่งของทั้งหลายทั้งในและนอกโลก จึงไม่ได้มีตัวตนที่แท้จริงเป็นของตัวเองเลย ถ้าวัตถุทั้งหลายจะมีตัวตนเป็นของตนเองแล้ว (คือมีตัวตนที่แท้จริง) มันก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยสิ่งอื่นๆเพื่อมาปรุงแต่งหรือสร้างตัวของมันขึ้นมา และมันจะตั้งอยู่ไปชั่วนิรันดร์ (เป็นอมตะ) คือไม่มีวันแตกสลายหายไปอย่างเด็ดขาด ไม่ว่าจะมီးอะไรมาทำลายก็ตาม หรือไม่ว่ากาลเวลาจะผ่านพ้นไปนานสักเท่าใดก็ตาม

เมื่อมาพิจารณาถึงร่างกายมนุษย์ เราก็จะพบว่า แม้อวัยวะต่างๆของร่างกายมนุษย์เรา ก็เกิดมาจากการปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมาจากสิ่งพื้นฐานทั้ง ๔ นี้ด้วยเหมือนกัน ดังนั้นนี่ก็แสดงถึงความจริงที่ลึกซึ้งว่า สิ่งที่เป็นตัวตนของร่างกายของเรานั้นจริงๆแล้วมันไม่มี ส่วนร่างกายที่มีอยู่นี้มันก็เป็นเพียงสิ่งที่ถูกปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมาจากชั่วคราวเท่านั้น ดังนั้นมันจึงมีสถานะที่ไม่เที่ยงแท้ถาวร (หรือไม่เป็นอมตะ) เพราะสุดท้ายไม่ช้าก็เร็ว มันก็ต้องตายหรือแตกสลายหายไปอย่างแน่นอน (สมมติว่าร่างกายจะมีตัวตนที่แท้จริงเป็นของตัวเองแล้ว มันจะไม่อาศัยอาหาร น้ำ ความร้อนและอากาศมาปรุงแต่งขึ้นมา รวมทั้งมันจะเป็นอมตะหรือจะไม่ตายอย่างเด็ดขาด ไม่ว่าจะมီးอะไรมาทำลายก็ตาม หรือไม่ว่ากาลเวลาจะผ่านพ้นไปสักเท่าใดก็ตาม) ซึ่งเรื่องวัตถุและร่างกายไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริงนี้ ยังเป็นเรื่องง่ายๆที่คนพอมิปัญญาอยู่บ้าง ก็พอจะเข้าใจและยอมรับกันอยู่แล้ว เพราะมันมีหลักฐานมายืนยันให้ได้พบเห็นกันจนเป็นของธรรมดาอยู่แล้ว ถ้าใครไม่ยอมรับก็แสดงว่า ถ้าไม่โง่จนเกินไป ก็คงเป็นคนบ้าอย่างสุดๆ

แม้ร่างกายนั้นเราจะเข้าใจว่า “มันไม่มีร่างกายที่แท้จริงที่จะมาเป็นร่างกายของเราได้” ก็ตาม แต่ว่าเรามักจะถูกสั่งสอนมาว่า “จิตใจนั้นเป็นเรา” คือเรามักจะถูกสอนมาว่า เมื่อร่างกายตายไป จิตหรือใจที่เป็นตัวเราจะยังอยู่ ยังไม่ตายเหมือนร่างกาย และจะสามารถไปเกิดใหม่ได้ (ตามความเชื่อจากศาสนาในระดับศีลธรรม) ซึ่งแม้เราเองก็รู้สึกเช่นนั้นจริงๆ คือเราทุกคนก็ยอมที่จะมีความรู้สึกว่ามีตัวเราอยู่จริงๆในโลก ตามสัญชาตญาณของสิ่งที่มีชีวิต แล้วก็เลยทำให้เกิด “ความเชื่อ” ขึ้นมาอย่างเหนียวแน่นว่า จะยังมีเราอยู่ต่อไปเมื่อตายไปแล้ว แม้จะยังไม่มีใครสามารถพิสูจน์ให้เห็นจริงได้เลยก็ตาม ซึ่งนี่คือสาเหตุที่ทำให้ความรู้ว่ามีตัวเราได้รับการสืบทอดมาอย่างมั่นคงจนทุกวันนี้

แต่เมื่อเราใช้กฎสูงสุดของธรรมชาติมาพิจารณา เราก็จะพบว่า “แม้จิตใจไม่ใช่ตัวเราจริง” เพราะจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกายที่ยังคืออยู่หรือยังไม่ตาย เพื่อเกิดขึ้นมารับรู้และรู้สึกต่อสิ่งต่างๆ อีกทั้งยังต้องอาศัยความทรงจำจากสมองเพื่อนำมาใช้คิด ถ้าไม่มีร่างกาย ก็ไม่มีจิต หรือถ้าไม่มีความทรงจำจากสมอง จิตก็คิดไม่ได้

ซึ่งนี่ก็แสดงถึงว่า แม้จิตใจเองก็เป็นเพียงสิ่งที่ถูกปรุงแต่งหรือสร้างขึ้นมาจากเพียงชั่วคราวเหมือนร่างกายนั่นเอง ดังนั้นจึงทำให้สรุปได้ว่า จิตใจที่เรากำลังรู้สึกว่าเป็นตัวเราอยู่นี้ มันไม่ใช่ตัวเราจริง มันเป็นเพียงตัวตนชั่วคราว (เหมือนของจริงแต่ถ้าไม่ถาวร) หรือตัวตนมายา (หลอกหลวงว่ามีจริงแต่ความจริงไม่มี) เท่านั้น

เมื่อร่างกายก็ต้องอาศัยสิ่งพื้นฐาน ๔ อย่างมาสร้างขึ้น มา ส่วนจิตใจก็ต้องอาศัยร่างกายและความทรงจำจากสมองเพื่อปรุงแต่งให้เกิดขึ้นมาอีกทีหนึ่ง ร่างกายกับจิตใจจึงเป็นสิ่งที่ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อสิ่งใดหายไป อีกสิ่งก็ย่อมที่จะหายตามไปด้วยเสมอ ซึ่งนี่ก็เป็นไปตามกฎสูงสุดของธรรมชาติที่เรายอมรับมาตั้งแต่ต้นนั่นเอง และเมื่อเราเกิดความเข้าใจแล้วว่า “แท้จริงแล้วไม่มีสิ่งใดหรือสภาวะใดเลย ที่จะมาเป็นเราหรือใครๆได้จริง” ซึ่งในขั้นต้น ความเข้าใจนี้ก็จะทำให้เรา (ตามที่สมมติเรียก) ลดความเห็นแก่ตัวและความโลภลงได้อย่างมาก เพราะมองไม่เห็นว่าจะเห็นแก่ตัวและโลภไปเพื่อใคร แล้วการเบียดเบียนผู้อื่นก็จะไม่เกิดขึ้น และถ้าเราสามารถเผยแพร่ความรู้นี้สู่มวลมนุษย์ จนทำให้มนุษย์ส่วนมาก มีความเข้าใจถึงความจริงนี้แล้ว โลกก็จะเกิดสันติภาพขึ้นมาได้ ซึ่งนี่คือประโยชน์ในระดับโลกสำหรับการเกิดความเข้าใจว่า “มันไม่มีเราอยู่จริง”

ส่วนประโยชน์ระดับบุคคลจากการเกิดความเข้าใจว่า “มันไม่มีเราอยู่จริง” นั่นก็คือ เมื่อเราเกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งแล้วว่า “ไม่มีสิ่งใดหรือสภาวะใด ที่จะมาเป็นเราหรือของเราหรือแม่ของใครๆได้อย่างแท้จริง” เราก็ให้นำเอาความเข้าใจนี้มาพิจารณาถึงสิ่งต่างๆ โดยเฉพาะในร่างกายและจิตใจที่สมมติเรียกว่าเป็นเราและของเราอย่างตั้งใจที่สุด (ความตั้งใจนี้ก็คือสมาธิ) ซึ่งความเข้าใจ (หรือปัญญา) และสมาธินี้เอง ที่จะมาดับทุกข์ของจิตใจเราที่กำลังเกิดอยู่ในปัจจุบัน ให้ระงับหรือดับลงอย่างชั่วคราวได้ อีกทั้งปัญญากับสมาธินี้ยังเข้าไปแก้ไขเปลี่ยนแปลงจิตใต้สำนึกที่โง่เขลา ให้ค่อยๆ เปลี่ยนเป็นจิตใต้สำนึกที่มีปัญญามากขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดความโง่สูงสุดที่จิตใต้สำนึกมีอยู่ ก็จะหมดสิ้นไปได้อย่างถาวร แล้วจิตของเราก็จะหลุดพ้นจากความทุกข์อย่างถาวร (ทางพุทธศาสนาเรียกว่านิพพาน) ได้ ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่

จึงขอฝากให้ผู้ที่มิปัญญาทั้งหลาย ได้ช่วยกันศึกษา “กฎสูงสุดของธรรมชาติ” หรือเรื่อง “ไม่มีเราอยู่จริง” อันเป็นหลักในการดับทุกข์ (หลักอริยสัจ ๔) และสร้างสันติภาพของพุทธศาสนา นี้ ให้เข้าใจอย่างถูกต้องตามหลักวิทยาศาสตร์ แล้วมาช่วยกันเผยแพร่แก่มวลมนุษย์เท่าที่จะทำได้ เพื่อช่วยให้เพื่อนมนุษย์เกิดมีปัญญาหรือมีดวงตาเห็นแจ้งชีวิตขึ้นมา แล้วเขาก็จะมาช่วยกันสร้างสันติภาพให้แก่โลก เท่านั้นสันติภาพของโลกก็อยู่ไม่ไกล แต่ถ้ามวลมนุษย์ส่วนใหญ่จะยังคงโง่เขลากันอยู่เช่นนี้ต่อไป โลกก็คงถึงความพิพาทในไม่ช้า.

แก่นแท้ของหลักปฏิจจสมุปบาทอยู่ที่หลักการสร้างความสมดุลงหรือภาวะทางออกที่ถูกต้องซึ่งเกิดจากความคิดว่า สรรพสิ่งต่างพึ่งพิงอาศัยกัน และเป็นเหตุผล มีผลกระทบต่อกันอย่างเชื่อมโยง

ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิดการดำเนินไปและการดับไปของชีวิต รวมถึงการเกิด การดับแห่งทุกข์ด้วย ในกระบวนการนี้สิ่งทั้งหลายจะเกิดขึ้น เป็นอยู่ และดับลงไปในลักษณะแห่งความสัมพันธ์กันเป็นห่วงโซ่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยแก่กันและกันในรูปแบบของ วงจร กล่าวคือ เป็นกระบวนการแห่งความสัมพันธ์กันเป็นห่วงโซ่ ในกระบวนการแห่งปฏิจจสมุปบาทนั้นไม่มีส่วนไหนเป็นปฐมกรหรือปฐมเหตุ เพราะกระบวนการของชีวิตเป็นวัฏฏะแห่งกิเลส กรรม วิบาก ซึ่งกลายเป็นวัฏฏสงสาร

แต่อย่างไรก็ตาม ในการพยายามอธิบายกระบวนการแห่งชีวิต ตามหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ จำเป็นจะต้องหาจุดเริ่มต้นอธิบายให้เห็นว่า เป็นเหตุเป็นปัจจัยกันอย่างไรก่อน ดังนั้นท่านจึงสมมติเริ่มจากอวิชชา โดยอธิบายอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสิ่งอื่น ๆ ตามมาเป็นวัฏฏจักรนำไปสู่ทุกข์ ในทำนองเดียวกัน ถ้าอวิชชาดับไป

ไม่เหลือ ก็จะเป็นเหตุนำไปสู่การดับทุกข์ได้ในที่สุด เพราะความเป็นไปของชีวิตมีสภาวะเป็นวงจรที่เรียกว่า สงสารวัฏ ดังนั้นเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดของสังสารวัฏจึงไม่ปรากฏ

ลักษณะอีกประการหนึ่งที่น่าจะเป็นหลักเกี่ยวกับความรู้ในพุทธปรัชญา ก็คือ พระพุทธองค์ก็ไม่ทรง แสวงหาความจริงทั้งหลาย ที่ไม่สามารถนำมาอธิบายได้ด้วยหลักปัจเจกสมุพบาท อันได้แก่ อภัยาคติปัญหา คือปัญหาที่ไม่สามารถจะพิสูจน์ได้ด้วยประสบการณ์ของมนุษย์ เช่น ปัญหาเกี่ยวกับโลกเที่ยงหรือไม่เที่ยง สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้วมีอยู่หรือไม่มีอยู่ ฯลฯ เป็นต้น เพราะความรู้เรื่องอภิปรัชญาเช่นนี้ไม่นำไปสู่ ความสิ้นทุกข์และไม่มีผลในทางปฏิบัติสำหรับชีวิตจริง เป็นปัญหาที่อธิบายแล้วคนไม่อาจจะมองเห็นและ เข้าใจได้

องค์ประกอบของปัจเจกสมุพบาทมีอยู่ ๑๒ อย่างคือ

๑. อวิชชา คือ ความไม่รู้ ไม่เห็น ตามความเป็นจริง ความไม่รู้เท่าทันตามสภาวะ ความหลงไปตาม สมมติบัญญัติ

๒. สังขาร (Volitional Activities) คือ ความคิดปรุงแต่ง ความจงใจ ความมุ่งหมาย การตัดสินใจ คำว่า "สังขาร" ในหลักปัจเจกสมุพบาทนี้ มีความหมายตรงกับคำว่า "สังขาร" ในเบญจขันธ์ คือ จัดอยู่ในฝ่าย นามธรรมเท่านั้น ส่วนคำว่า "สังขาร" ที่ปรากฏในคำสอนบางแห่ง เช่น สังขารในประโยคที่ว่า "อนิจจา วต สงขาราน" แปลว่า สังขารทั้งหลาย ไม่เที่ยงหนอ ในประโยคนี้ มีความหมายว่า ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม หากความเที่ยงแท้แน่นอนไม่ได้ จึงมีความหมายแตกต่างจาก "สังขาร" ในปัจเจกสมุพบาท และเบญจขันธ์

๓. วิญญาณ (Consciousness) คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ การรับรู้ต่ออารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามา ทางทวารทั้ง 6 (อายตนะ 6) คำว่า "วิญญาณ" ในหลักปัจเจกสมุพบาทนี้ หมายถึง การรู้แจ้งอารมณ์หรือ รับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาทางสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ เป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งในสี่ของจิต องค์ประกอบ ๔ ส่วน คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ คำว่า "วิญญาณ" ในปัจเจกสมุพบาทกับ เบญจขันธ์ มีความหมายตรงกัน ความหมายตามนัยนี้ วิญญาณจึงมิได้เป็น "ตัวแทน" หรือ "ตัวการกระทำ" ซึ่งไม่มีสิ่งใดแสดงให้เห็นเป็น "อัตตา" ที่ถาวรออกจากร่างกายล่องลอยไปเกิดใหม่ ดังที่ลัทธิหรือศาสนาอื่น สอน เพื่อให้เกิดความเข้าใจเรื่องวิญญาณในปัจเจกสมุพบาทชัดเจนยิ่งขึ้น จึงควรพิจารณาจากพุทธพจน์

"ผู้มีอายุ จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะการประชุมกันของธรรม 3 อย่าง (คือ ตา + รูป + วิญญาณ) จึงเกิดผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา บุคคลเสวยเวทนาอันใด ก็จำ จากเวทนาอันนั้น บุคคลจำเวทนาอันใด ก็ตรึงถึงเวทนาอันนั้น บุคคลตรึงถึงเวทนาอันใด ก็จินตนาการสร้าง มโนภาพจากเวทนาอันนั้น บุคคลจินตนาการสร้างมโนภาพจากเวทนาอันใด ความคิดเกี่ยวกับมโนภาพอันนั้น ก็จะครอบงำบุคคลนั้น ในเรื่องของรูปทั้งหลาย ที่จะพึงรู้ด้วยตา เป็นอดีตก็ดี เป็นอนาคตก็ดี เป็นปัจจุบันก็ดี....."

๔. นามรูป (Animated Organism) คือความมีอยู่ของรูปธรรมและนามธรรม (รูปและนาม)

๕. สฬายตนะ (The six sense - bases) คือที่ต่อหรือที่เชื่อมโยง 6 อย่าง หมายถึงภาวะที่อายตนะ ที่เกี่ยวข้องปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสถานการณ์นั้น ๆ อายตนะมี 6 เรียกว่า "อายตนะภายใน 6"

๖. ผัสสะ (Contact) คือ การเชื่อมต่อความรู้กับโลกภายนอก การรับรู้อารมณ์หรือประสบการณ์ต่าง ๆ อีกนัยหนึ่ง ผัสสะ คือการกระทบกันระหว่างอายตนะภายใน 6 กับอายตนะภายนอก 6 ซึ่งจับคู่กัน คือ ตา - รูป หู - เสียง จมูก - กลิ่น ลิ้น - รส กาย - โผฏฐัพพะ ใจ - ธรรมารมณ์

๗. เวทนา คือความรู้สึก หรือการเสวยอารมณ์

๘. ตัณหา (Craving) คือความอยาก ความต้องการ ความยินดี ความพอใจในอารมณ์ต่าง ๆ

๙. อุปาทาน (Attachment, Clinging) คืออาการที่จิตเข้าไปยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งไว้ ความยึดติดหรือเกาะติดในเวทนาที่ชอบและเกลียดชัง รังเออสิ่งต่าง ๆ และภาวะที่ชีวิต อำนวยเวทนานั้นเข้ามาผูกพันกับตัว การตีค่ายึดถือความสำคัญของภาวะและสิ่งต่างๆ ในแนวทางที่เสริมหรือสนองตอบตัณหาของตน

๑๐. ภพ (Process of becoming) คือ ความมี ความ

๑๑.ชาติ ได้แก่การเกิดขึ้นของชีวิต

๑๒. ชรา มรณะ ตลอดจนทุกข์ โทมนัส ทุกอย่าง

ปฏิจจนสมุปบาทเป็นแก่นแท้หรือหัวใจของพุทธศาสนา เป็นหลักแสดงถึงกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยที่สืบต่อเชื่อมโยงกันทั้งในกระบวนการเกิดและดับ หากจะประมวลเอาสาระสำคัญของปฏิจจนสมุปบาทนั้น ไม่อาจกล่าวให้ครอบคลุมได้ทั้งหมด แต่อาจสรุปความสำคัญบางประการได้ ดังนี้

๑. เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎธรรมชาติของสรรพสิ่ง ซึ่งมีการไหลไปไม่หยุดนิ่ง มีเกิดในเบื้องต้น แปรปรวนในท่ามกลาง และแตกดับไปในที่สุด

๒. เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎธรรมดาของสรรพสิ่ง ซึ่งเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา

๓. เป็นหลักธรรมที่แสดงถึงกฎแห่งสงสารวัฏ คือวงจรแห่งความทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะอาศัย

กิเลส กรรม วิบาก

๔. เป็นหลักธรรมข้อใหญ่ที่ประมวลเอาความหมายแห่งธรรมทั้งหลายมาไว้

๕. เป็นธรรมที่ว่าด้วยเรื่องชีวิตของมนุษย์ในขณะนี้และเดี๋ยวนี้

๓.๓.๒ อริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงของอริยบุคคล ความหมายของอริยสัจเชิงอรรถมี ๔ คือ

๑. ธรรมชาติมี ทุกข์ เป็นต้น ชื่อว่า อริยะ เพราะทำความเป็นอริยะ ชื่อว่า สัจจะ เพราะเป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ รวมความว่า ธรรมชาติที่เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่นไปได้ เพราะทำให้เป็นพระอริยะ หรือของจริงของพระอริยะ (ตติยวรรค ตถสุตฺร)

๒. ของจริงที่ทำปุถุชนให้เป็นอริยะเจ้า (วิภาวินีฎีกา)

๓. เป็นของจริงที่พระอริยะสาวจะพึงตรัสรู้ และของจริงที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง (วิภาวินีฎีกา ปริจเฉทที่ ๗)

๔. อริยสัจ คือข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงความดับทุกข์ (ตติยวรรค สัจจะสังยุต)

องค์ประกอบของอริยสัจมี ๔ คือ

๑. ทุกข์ คือ ความจริงว่าด้วยทุกข์ ความไม่สบาย กายไม่สบายใจ ทุกข์มี ๒ ประเภท คือ ทุกข์ประจำ ได้แก่ ความคิด ความแก่ ความตาย และทุกข์จร ได้แก่ ความโศกเศร้า ทุกข์อริยสัจ หมายถึง สภาวะที่ทนได้

ยาก เกิด แก่ ตาย โศก ร้องไห้รำไรราพัน ทุกข์ใจ คับแค้นใจ พบสิ่งไม่เป็นที่รัก พลัดพรากจากสิ่งทีรัก รวมทั้ง คือ ยึดมั่นในขันธ ๕ เป็นต้น

๒. สมุทัย คือ ความจริงว่าด้วยเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหาหรือ ความทะยานอยาก ออยาก ความกำหนด ความเพลิดเพลिन ความยินดีในอารมณ์ต่างๆ มี ๓ ประการ คือ กาม ตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

๓. นิโรธ คือ ความจริงว่าด้วยการดับทุกข์ หมายถึง การดับหรือการละตัณหา ความดับโดยสิ้น กำหนด โดยไม่มีเหลือตัณหา ความสละตัณหา ความวางตัณหา ความปล่อยตัณหา ความไม่พัวพันแห่ง ตัณหานั้น

๔. มรรค คือ ความจริงว่าด้วยวิถีทางแห่งความดับทุกข์ ทางที่จะดับทุกข์นั้น คือ “ มรรคมืองค์ ๘ ” หรืออริยมรรคแปดว่า ทางอันประเสริฐทางนั้นมีทางเดียวแต่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ คือ

๑. สัมมาทิฎฐิ	ความเห็นชอบ	จัดเป็น	ปัญญา
๒. สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ	จัดเป็น	ปัญญา
๓. สัมมาวาจา	การพูดชอบ	จัดเป็น	ศีล
๔. สัมมากัมมันตะ	การกระทำชอบ	จัดเป็น	ศีล
๕. สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีพชอบ	จัดเป็น	ศีล
๖. สัมมาวายามะ	ความพยายามชอบ	จัดเป็น	สมาธิ
๗. สัมมาสติ	ความระลึกชอบ	จัดเป็น	สมาธิ
๘. สัมมาสมาธิ	ความตั้งจิตมั่นชอบ	จัดเป็น	สมาธิ

มรรคมืองค์ ๘ ย่อแล้วเรียกว่า “ ไตรสิกขา ” ซึ่งได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา

คุณประโยชน์ของอริยสัจ ๔

๑. สอนให้เราไม่ประมาท
๒. สอนให้เราแก้ปัญหาด้วยปัญญาและเหตุผล
๓. สอนให้เราแก้ปัญหาด้วยตนเอง
๔. ช่วยให้เราเห็นสิ่งต่างๆ ตามความเป็นจริง

ธรรมเทศนาที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น ทรงแสดงได้ยอดเยี่ยมที่สุด ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ทรงแสดงธรรมนี้แก่พุทธบริษัทเป็นส่วนมาก จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ สามุกกัณฐิกเทศนา ” แปลว่า เทศนาที่พระพุทธเจ้าให้รุ่งเรืองผ่องใส ด้วยพระองค์เอง นั่นก็คืออริยสัจจ์ ตั้งแต่ธรรมเทศนา กัณฐ์แรก จนถึงกัณฐ์สุดท้าย

กัณฐ์แรก ทรงแสดง ธรรมจักรกัปปวัตตนสูตร แก่ปัญจวัคคีย์ ก็มี อริยสัจ ๔ โดยทรงแสดงทางที่ไม่ควรเสพ ๒ ทาง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และ อตตกิลมถานุโยค แต่ทรงให้ดำเนินไปในทางสายกลาง ที่ เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา

ในพระอภิธรรมได้จำแนกองค์ธรรมของอริยสัจ ๔ ตามสภาพความเป็นจริงของอริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร โดยมีรายละเอียดดังนี้

๑. ทุกขอริยสัจจ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑(เว้นโลกเจตสิก) รูป ๒๘

๒. สมุทัยอริยสัจ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ๑
 ๓. นิโรธอริยสัจ องค์ธรรมได้แก่ พระนิพพาน
 ๔. มรรคอริยสัจ องค์ธรรมได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ในมรรคจิตตูปบาททั้ง ๔
 นอกนั้นเป็นสังขจวิมุตติ ที่เว้น เพราะไม่ได้อยู่ในกิจของอริยสัจ ๔ นั้นเอง
 ๓.๑ อริยสัจแยกประเภทได้ ๗ ประเภท

ประเภทของอริยสัจ	ทุกข์	สมุทัย	นิโรธ	มรรค
๑. โลภียะ โลกุตตรอริยสัจ	โลภียะ		โลกุตตร	
๒. สังกิลิฏฐ อสังกิลิฏฐะอริยสัจ	สังกิลิฏฐ(ความเศร้าหมอง)		อสังกิลิฏฐ(ความไม่เศร้าหมอง)	
๓. วิภวัญญะ วิวิภวัญญะอริยสัจ	วิภวัญญะ		วิวิภวัญญะ	
๖. รูป นามอริยสัจ	นามรูปทั้ง ๒	นาม		
๕. สุทธิ มิสสกะอริยสัจ	มิสสกะ(เจือปน)	สุทธิ (นาม)	สุทธิ (นาม)	มิสสกะ(เจือปน)
๔. เหตุ-ผลอริยสัจ	ผล	เหตุ	ผล	เหตุ
๗. สังขตะ อสังขตะอริยสัจ	สังขตะ	สังขตะ	อสังขตะ	สังขตะ

อริยสัจทั้ง ๔ แบ่งออกเป็นกิจควรทำในอริยสัจ ๔

๑. ทุกขอริยสัจ จัดเป็นปริณญาตัพพกิจ กิจที่ควรกำหนดรู้
 ๒. สมุทัยอริยสัจ จัดเป็นปหัตตัพพกิจ กิจที่ควรประหาณ
 ๓. นิโรธอริยสัจ จัดเป็นสังจนิกาตัพพกิจ กิจที่ควรทำให้แจ้ง
 ๔. มรรคอริยสัจ จัดเป็นภาเวตัพพกิจ กิจที่ควรเจริญ

ในอรรถกถา อัญญมสูตร ในปฐมวรรค และอรรถกถา สัจจวิภังค์ กล่าวไว้ว่าการรู้อริยสัจนั้น มีการรู้แจ้งด้วยญาณดวงเดียว คือ ในขณะเดียวกัน (ในมงคลสูตร นิพพานกถาบาลี หน้า ๔๐๘)

ในตติยสังขสังยุต พระองค์ตรัสว่า เพราะเราและเธอ ไม่รู้แจ้งอริยสัจ จึงทำให้สงสารของเราและเธอ ต้องยาวไกล เนิ่นนาน แล่นไป ร้อนรุ่มร้อนแรมไป ในภพน้อยภพใหญ่ แต่เมื่อเราและเธอได้ตรัสรู้อริยสัจแล้ว สงสารของเราและเธอจึงขาดสะบั้นลง ไม่ต้องยาวไกล เนิ่นนาน แล่นร้อนรุ่ม ร้อนแรมไป

ทุกขอริยสัจ มีอรรถ ๔

๑. ปิณฑโถ มีการบีบคั้น

๒. สังขัตตโก มีการปรุงแต่ง
 ๓. สันตাপัตโก มีความเร่าร้อน
 ๔. วิปริณามัตโก มีความแปรปรวน
- สมุทัยอริยสังข์ มีอรรถ ๔
๑. อายุหนัตโก มีการประมวลทุกข์มาให้
 ๒. นิทานัตโก มีการนำทุกข์มามอบให้
 ๓. สังโยคัตโก มีการร้อยรัดสัตว์ให้ติดอยู่ในภพ
 ๔. ปลิวัตโก มีการพัวพันสัตว์ให้ติดอยู่ในกองทุกข์

นิโรธอริยสังข์ มีอรรถ ๔

๑. นิสรณัญญู เป็นธรรมที่อยู่นอกกองทุกข์
 ๒. วิเวกัญญู เป็นธรรมที่สงบจากกิเลส / กองทุกข์
 ๓. อสังขัตถัญญู เป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยมาปรุงแต่ง
 ๔. อมะตัญญู เป็นธรรมที่ไม่ตายเป็นอรรถ
- มรรคอริยสังข์ มีอรรถ ๔
๑. เหตุวิญญู เป็นเหตุให้สัตว์พ้นทุกข์
 ๒. ทัสสะณัญญู เป็นเหตุให้เห็นนิโรธ
 ๓. นียยานัญญู มีการมอบความพ้นทุกข์ให้
 ๔. อธิปเตยยัญญู มีความเป็นอธิบดี

ตัณหา ๑๐๘ ได้แก่ ตัณหา ๓ คูณด้วยอารมณ์ ๖ = ๑๘

๑๘ คูณด้วยภายใน ภายนอกอีก ๒ = ๓๖

๓๖ คูณด้วยกาล ๓ = ๑๐๘

กิเลส ๑๕๐๐ ได้แก่ จิต ๑ เจตสิก ๕๒ รูป ๑๘ ลักขณรูป ๔ รวมเป็น ๗๕

๗๕ คูณด้วย ๒ (ภายใน ๑ กับ ภายนอก ๑) = ๑๕๐

๑๕๐ คูณด้วย ๑๐ = กิเลส ๑๕๐๐

อุปมาอริยสังข์ ๔

๑. ทุกข์ เปรียบเหมือนภาระที่หนัก ๒. สมุทัย เปรียบเหมือนกับผู้แบกภาระที่หนักนั้น
๓. นิโรธ เปรียบเหมือนกับการปลดภาระหนัก ออกจากบ่าเสียได้แล้ว ๔. มรรค เปรียบเหมือนกับการอุบายที่ปลดภาระนั้น

ญาณ ๓ ในอริยสังข์ ๔ มีอาการ ๑๒

๑. ทุกขอริยสังข์ มีญาณ ๓ คือ สัจจญาณ - กิจจญาณ - กตญาณ
๒. สมุทัยอริยสังข์ มีญาณ ๓ คือ สัจจญาณ - กิจจญาณ - กตญาณ
๓. นิโรธอริยสังข์ มีญาณ ๓ คือ สัจจญาณ - กิจจญาณ - กตญาณ
๔. มรรคอริยสังข์ มีญาณ ๓ คือ สัจจญาณ - กิจจญาณ - กตญาณ

สัจจญาณในอริยสังข์ ๔ ที่เกิดขึ้นแก่พระโสดาปัตติมรรคว่า

- ทุกข์นี้เป็นความจริงของพระอริยะ

- นี่เป็นเหตุตั้งขึ้นพร้อมแห่งทุกข์
- นี่เป็นธรรมที่ดับสนิทแห่งทุกข์
- นี่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จัดไว้ในภูมิของพระเสขะ

๓.๓.๓ ไตรลักษณ์ (Three Characteristics)

หลักคำสอนเรื่องไตรลักษณ์เกี่ยวข้องกับอาการของปรากฏการณ์ทุกสรรพสิ่งซึ่งในแง่ของกฎของโลกทางกายภาพนั้นก็คือ ความไม่อยู่นิ่ง มีการเคลื่อนตัวและเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา ไม่มีลักษณะใดที่ปรากฏขึ้นเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนถาวร อย่างที่คนสามัญทั่วไปเข้าใจกันอย่างผิด ๆ กฎไตรลักษณ์นี้ปรากฏในลักษณะ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป หรือการเกิดดับนั่นเอง

ไตรลักษณ์แสดงความจริงของภาวะเชิงพลวัต ไตรลักษณ์ แปลว่า “ลักษณะ ๓ อย่าง” หมายถึงสามัญลักษณะ หรือลักษณะที่เสมอกัน หรือข้อกำหนด หรือสิ่งที่มีประจำอยู่ในตัวของสังขารทั้งปวงเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ 3 อย่าง ได้แก่ :-

อนิจจตา (อนิจจลักษณะ) - อาการไม่เที่ยง อาการไม่คงที่ อาการไม่ยั่งยืน อาการที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมและสลายไป อาการที่แสดงถึงความเป็นสิ่งไม่เที่ยงของขันธ.

ทุกขตา (ทุกขลักษณะ) - อาการเป็นทุกข์ อาการที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว อาการที่กอดัน อาการฝืนและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ อาการที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว อาการที่แสดงถึงความเป็นทุกข์ของขันธ.

อนัตตตา (อนัตตลักษณะ) - อาการของอนัตตา อาการของสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน อาการที่ไม่มีตัวตน อาการที่แสดงถึงความไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ไม่อยู่ในอำนาจควบคุมของใคร อาการที่แสดงถึงไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง อาการที่แสดงถึงความไม่มีอำนาจแท้จริงในตัวเลย อาการที่แสดงถึงความด้อยสมรรถภาพโดยสิ้นเชิง ไม่มีอำนาจกำลังอะไร ต้องอาศัยพึ่งพิงสิ่งอื่นๆ มากมายจึงมีขึ้นได้.

ลักษณะ ๓ อย่างนี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่มีเสมอกันแก่สังขารทั้งปวง และเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธรรมนิยาม คือกฎธรรมดา หรือข้อกำหนดที่แน่นอนของสังขาร

พระไตรลักษณ์เดิมนั้น แม้แต่ในพระไตรปิฎกก็เรียกกันโดยทั่วไปว่าธรรมนิยาม(ธมฺมนิยามตา) ที่แปลว่า นิยามของธรรม(หรือธรรมชาติ) ที่มีความหมายว่า ข้อกำหนดหรือความกำหนดที่แน่นอนแห่งธรรม หรือก็คือธรรมชาตินั่นเอง, ส่วนคำว่าพระไตรลักษณ์ และคำว่าสามัญลักษณะหรือสามัญญลักษณะ ที่มีความหมายเดียวกันกับธรรมนิยามนั้น เป็นคำที่เกิดขึ้นในภายหลังในยุคอรรถกถา, พระไตรลักษณ์หรือธรรมนิยามเป็นข้อธรรมที่แสดงถึงลักษณะ หรือกฎ หรือข้อกำหนดของธรรม หรือก็คือธรรมชาติอันยิ่งใหญ่และลึกลับแต่ด้วยพระปรีชาญาณขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ธรรมของพระองค์ท่านได้ทรงชี้ให้เห็นว่าอยู่เปิดของที่ปิด บอกรางแก่คนหลงทาง หรือตามประทีปไว้ในที่มืด ด้วยพระประสงค์ว่าผู้มีจักขุคือปัญญาจะได้แลเห็น กล่าวคือทรงแสดงสภาวธรรม(ธรรมชาติ)อันลึกลับที่ไม่มีผู้ใดล่วงรู้อย่างถูกต้อง อย่างแจ่มแจ้ง อย่างแท้จริงมาก่อน นับเนื่องมาแต่โบราณกาล โดยเฉพาะพระองค์ท่าน ทรงสอนแต่ในเรื่องธรรมชาติของความทุกข์ ที่หมายถึงเน้นสอนในเรื่องสภาวธรรมหรือธรรมชาติของการเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นสำคัญ ซึ่งก็เพื่อยังประโยชน์อันยิ่งใหญ่โดยการนำเอาความรู้ความเข้าใจอันยิ่งใหญ่เกี่ยวกับความทุกข์นั้น ไปใช้ในการเพื่อกำดับทุกข์อันเป็นสุขยิ่ง เป็นที่สุตนั่นเอง อันเกิดขึ้นและเป็นไปดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า “ในกาลก่อนนี้ก็ตาม ในบัดนี้

ก็ตาม เราตถาคต บัญญัติขึ้นสอนแต่เรื่องทุกข์ และการดับสนิทไม่เหลือของทุกข์เท่านั้น" (พระไตรปิฎก ฉบับที่ ๑๒ ข้อที่ ๒๘๖)

พระองค์ท่านทรงเปิดหยาของที่คว่ำอยู่ อันยากยิ่งต่อการหยั่งรู้ได้อย่างแจ่มแจ้งแท้จริง ทรงแสดง แจกแจงแก่เวไนยสัตว์ด้วยพระกรุณาคุณ ทรงแสดงพระไตรลักษณ์หรือธรรมนิยาม อันเป็นสภาวะแห่งธรรม หรือธรรมชาติของเหล่าสังขารและธรรมทั้งปวงว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงล้วนสิ้นกล่าวคือไม่มีข้อยกเว้นใดๆ ล้วนเกิดมาแต่การที่มีเหตุมาเป็นปัจจัยกันทั้งสิ้นทั้งปวง จึงทำให้ต่างก็ล้วนต้องอยู่ภายใต้อำนาจของ อนิจจัง, ทุกขัง และธรรมทั้งปวงล้วนเป็นอนัตตา, เป็นธรรมคำสอนเพื่อให้เกิดนิพพิทาญาณ คือเกิดความหน่ายจากการไปรู้ความจริง เมื่อหน่าย จึงเกิดการคลายกำหนดคือตัดหาความอยาก จึงวางความยึดมั่นหรืออุปาทาน (ซึ่งเป็นไปตามปฏิจจสมุปบาทธรรมนั่นเอง) การวิปัสสนาในพระไตรลักษณ์ให้แจ่มแจ้ง จึงเป็นการนำออกและ ละเสียซึ่งเหล่าตัดหาอุปาทานในชั้นปัญญาหรือวิปัสสนา ดังมีพุทธพจน์ตรัสสอนเกี่ยวกับธรรมนิยามหรือพระไตรลักษณ์ ใน อุปาทสูตร ไว้ดังนี้ สพเพ สงขารา อนิจจา (สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง (อนิจจัง - อนิจจตา) สพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งปวง คงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขัง- ทุกขตา) สพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งปวง ไม่เป็นตัวตน (อนตตา- อนัตตตา)

สังขาร ในทางพุทธศาสนาหรือทางธรรมแปลว่า สิ่งปรุงแต่ง, สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ซึ่งก็คือสิ่งที่ถูกเหตุ ต่างๆ มาเป็นปัจจัยปรุงแต่งกันขึ้น กล่าวคือ สิ่งหรือผลที่เกิดขึ้นมาจากการที่มีเหตุต่างๆ มาเป็นปัจจัย (คือเครื่อง สนับสนุนปรุงแต่งแก่กันและกัน) ให้เกิดขึ้นมา จึงมิได้หมายถึงสังขารที่แปลกกันโดยทั่วไปในภาษาไทยว่า ร่างกายแต่อย่างเดียว แต่เป็นภาษาธรรมหรือบาลีที่มีความหมายถึง สิ่งปรุงแต่ง, สิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ซึ่ง หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นจากการมีเหตุต่างๆ มาเป็นปัจจัยปรุงแต่งกันให้เกิดขึ้น โดยแท้จริงจึงครอบคลุมทั้งฝ่าย รูปธรรมคือสิ่งที่สามารถสัมผัสได้ด้วยอายตนะ ๕ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ดังเช่น สังขารของร่างกาย โตะ เสื้อ รถม บ้าน อาหาร หรือกล่าวได้ว่าวัตถุทั้งหลายทั้งปวงทั้งสิ้นนั่นเอง และยังครอบคลุมแม้ฝ่ายนามธรรม ที่แม้ ไม่มีตัวตนเป็นกลุ่มก้อนให้สัมผัสหรือสัมผัสได้ด้วยอายตนะภายใน ๕ เหมือนดังฝ่ายรูปธรรม แต่สามารถสัมผัสรู้ มวลของเหตุได้ด้วยอายตนะที่ ๖ คือใจ ดังเช่น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ. ที่แม้เป็นนามธรรม แต่ ต่างก็ล้วนต้องเกิดแต่เหตุต่างๆ มาเป็นปัจจัยกันจึงเกิดขึ้นเช่นเดียวกันทั้งสิ้น(ถ้าไม่เข้าใจต้องอ่านรายละเอียดใน บท ชันธ ๕) ดังที่จักได้กล่าวแสดงรายละเอียดเป็นลำดับๆ ไป

ดังนั้นสังขารทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรมจึงล้วนแต่เป็นสิ่งที่ต้องประกอบขึ้นด้วยสิ่งต่างๆ (คือสิ่ง หลากๆ) มาเป็นปัจจัยหรือประชุมหรือรวมตัวกัน เพื่อให้เกิดอีกสิ่งหนึ่งๆ ขึ้น, อันเมื่อรวมตัวหรือประชุมกัน อยู่กัน หรือก็คือปรุงแต่งกันอยู่นั้น โดยความจริงแท้แล้วจึงเป็นมายาที่เพียงแต่แลดูเสมือนว่า หรือประหนึ่งว่า ดูดั่งว่าเป็น สิ่งๆเดียวหรือขึ้นเดียวกัน แต่ในความเป็นจริงแท้ขั้นสูงสุด(ปรมาตถ์)แล้ว "ยังคงมีสภาพเกิดจาก การประกอบกัน หรือการประชุมปรุงกันอยู่" กล่าวคือ แม้แลดูราวกับว่าเป็นสิ่งๆเดียว แต่ย่อมไม่สามารถที่จะ เชื่อมหรือรวมกันจนเป็นสภาวะสิ่งๆเดียว หรือเนื้อเดียวกันได้อย่างแท้จริงนั่นเอง มันเองหรือสังขารที่เกิดจาก สภาวะที่ถูกแรงคือการบีบคั้นปรุงแต่งกันให้เกิดขึ้นนั้น เมื่อเหล่าแรงบีบคั้นหรือบีบคั้นเหล่านั้นๆมีการ เปลี่ยนแปลง จึงย่อมเกิดความไม่เสถียรหรือแปรปรวนโดยธรรมหรือธรรมชาติ ก็เพราะความที่ไม่ใช่สิ่ง ใดๆ เดียวกันอย่างแท้จริงดังกล่าวล้วนนั้นแล มันจึงเกิดสภาวะที่ไม่สามารถรวมตัวกันอยู่ได้อย่างเที่ยงแท้และถาวร โดยธรรมหรือธรรมชาติ อุปมาอย่างหยาบๆพอให้เห็นได้ก็คือ ไม้ชิ้นเดียวที่มีการปรุงแต่งน้อยกว่า ย่อมมีความ แข็งแรงกว่าไม้ที่นำมาประกอบกันหรือปรุงแต่งประกอบกันด้วยตะปูหรือนอตหรือกาวหลาย ๆ สิ่ง แม้ต่างก็

เป็นสังขารที่ต้องแปรปรวนแตกหักดับไปในที่สุดเหมือนกันก็ตามที่ กล่าวโดยย่อก็คือ ธรรมชาติมีสภาวะธรรม คือแรงบีบคั้น ที่พยายามผลักดันให้สังขารคืนสภาพ สู่อสภาพเดิม ๆ หรือธรรมชาติเดิม ๆ โดยวิธีการต่างๆ ให้เป็นไป จึงเกิดอาการความไม่เที่ยงหรืออนิจจังขึ้นนั่นเอง

สังขารในไตรลักษณ์จึงหมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นมาแต่การที่มีเหตุปัจจัยมาประชุมปรุงแต่งกัน จึงหมายถึง ทุกๆสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นมาแต่เหตุปัจจัยทั้งสิ้น จึงครอบคลุมทั้งฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม(คือทั้งฝ่ายวัตถุ และทั้งฝ่ายจิต), โลกียธรรม โลกุตระธรรม กาย จิต ชันธ์ ๕ ทุกๆสรรพสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น... ฯลฯ. จึงพึงยกเว้นแต่เพียง สิ่งๆเดียวคืออสังขตธรรมเท่านั้น ที่หมายถึง ธรรมหรือสิ่งที่ไม่ได้เกิดขึ้นมาจากการที่มีเหตุปัจจัยมาปรุงแต่ง อันได้แก่เหล่า สภาวะธรรมหรือธรรมชาติทั้งหลายทั้งปวงล้วนสิ้นนั่นเอง ดังเช่น พระนิพพาน สภาวะธรรมของฝน สภาวะธรรมการตายของชีวิต

"สังขาร"ที่กล่าวว่า สิ่งปรุงแต่งหรือสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้น ด้วยเหตุต่างๆมาเป็นปัจจัยกัน ดังเช่น สังขารร่างกาย ก็เป็นสังขารที่เกิดแต่เหตุปัจจัยของธาตุ ๔, ชีวิต ก็เป็นสังขารที่เกิดแต่เหตุปัจจัยของขันธทั้ง ๕, แม้แต่เวทนาหรือเวทนาขันธ คือความรู้สึกที่ย่อมเกิดขึ้นจากการผัสสะด้วยอายตนะต่างๆ อันเป็นนามธรรม ที่แม้ไม่มีตัวตนแต่ก็เป็นสังขารอย่างหนึ่งเช่นกัน เพราะเกิดขึ้นมาจากการปรุงแต่ง คือการที่มีเหตุต่างๆมาเป็นปัจจัยกันจึง"เกิด"ขึ้น ดังต่อไปนี้

อายตนะภายนอก กระทบกัน เช่น ตาเห็นรูป อายตนะภายใน การกระทบกันของปัจจัยทั้ง ๒ ย่อมเกิด วิญญาณ ๖ การประจวบกันของปัจจัยทั้ง ๓ ข้างต้น เรียกว่า ผัสสะ ผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี สัญญา เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข, ทุกข์, ไม่สุขไม่ทุกข์ อย่างหนึ่งอย่างใดขึ้นเป็นธรรมดาหรือตถตา กล่าวคือ จะพิจารณาเห็นได้ว่าเวทนานั้นเกิดขึ้นหรือมีชาติขึ้นมาแต่การที่มีเหตุปัจจัยมาปรุงแต่งกันดังข้างต้น คือ เกิดแต่เหตุอันมีอายตนะภายนอกต่างๆ กับอายตนะภายในต่างๆ ตลอดจน วิญญาณ ๖ จึงยังให้เกิดการ ผัสสะกันขึ้น และเกิดสัญญาขึ้น กล่าวคือ ต้องมีเหตุต่างๆเช่นดังนี้ มาเป็นปัจจัยกัน จึงยังให้เกิดเวทนาขึ้นมาได้ ๗. กล่าวแสดงดังนี้แล้ว คงจะเห็นได้แจ่มแจ้งว่า แม้เวทนาที่เป็นนามธรรมไม่มีตัวไม่มีตนแท้จริง เป็นนามธรรมที่เป็นความรู้สึกรับรู้ที่ย่อมต้องเกิดขึ้นเป็นธรรมดาของผู้ที่มีชีวิตเมื่อเกิดการผัสสะขึ้นโดยธรรมคือธรรมชาติ จึงเป็นสังขารอย่างหนึ่งเช่นกัน, ส่วนขันธอื่นๆของชีวิตทุกขันธก็เป็นสังขารที่ถูกปรุงแต่งดังนี้เช่นกัน, จิต ก็เป็นสังขารอย่างหนึ่ง เกิดแต่เหตุปัจจัยของ เวทนา สัญญา วิญญาณ และยังต้องอาศัยสังขารกายหรือรูปเป็นเหตุปัจจัยร่วมอีกด้วย, โต้ะ ก็เป็นสังขาร เกิดแต่เหตุปัจจัยของไม้ ตะปู กาว ตลอดจนกรรม(การกระทำ)ในการประกอบกันขึ้น ๗., การพูด การคิด การกระทำทางกายต่างๆ ก็ล้วนเป็นสังขาร เป็นผลที่เกิดขึ้นแต่เหตุปัจจัยของขันธทั้ง ๕ ที่ทำงานประสานเนื่องสัมพันธ์กัน จึงเกิดสังขารที่เรียกกันเจาะจงเฉพาะตัวลงไปอีกว่าสังขารขันธ, เมฆที่เห็นบนท้องฟ้า ก็เกิดแต่เหตุปัจจัยของ การระเหยของน้ำ ไอน้ำ ฝุ่น ความร้อนเย็น ๗. จึงเป็นสังขาร, พระอาทิตย์ก็เป็นสังขาร เกิดแต่เหตุปัจจัยของมวลหมู่ก๊าซต่างๆ ตลอดจนการลุกไหม้ ๗., รถยนต์ก็เป็นสังขาร เกิดแต่เหตุปัจจัยของวัตถุธาตุต่างๆมาประกอบกัน พร้อมทั้งการกระทำ(กรรม)เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น, อะตอมเพียงอะตอมเดียวก็เป็นสังขาร เกิดแต่เหตุปัจจัยของโปรตอน อิเลคตรอน นิวตรอน มาประชุมปรุงแต่งกัน๗. ลองพิจารณาในสิ่งต่างๆที่ท่านได้เห็น ท่านได้ยิน ท่านได้สัมผัสด้วยอายตนะใด ๗. ต่างล้วนเป็นสังขาร กล่าวคือ เกิดแต่เหตุต่างๆมาประชุมเป็นปัจจัยกันนั่นเอง ดังเช่น อายตนะภายนอก อายตนะภายใน การผัสสะ วิญญาณ ๗., และที่สำคัญที่สุดที่ควรรู้อย่างยิ่ง แม้แต่ความทุกข์ทั้งหลายทั้งปวงก็เป็นสังขารเช่นกัน จึงต้องมีเหตุมาเป็นปัจจัยปรุงแต่งกัน อันเป็นไปดังวงจรปฏิวัจฉมุปบาทนั่นเอง จึงเกิดขึ้นเป็นความทุกข์อันเร่า

ร้อนเผาจนกระวนกระวายขึ้นได้ ดังนั้นสังขารจึงครอบคลุมแทบทุกสรรพสิ่งจริงๆ อันพึงยกเว้นแต่เพียง อสังขตธรรมคือธรรมหรือสิ่งที่ไม่ได้เกิดแต่เหตุปัจจัยปรุงแต่งเท่านั้น ดังที่จักกล่าวต่อไปโดยละเอียด

๓.๓.๕ ไตรสิกขา(The Threefold Training)

ไตรสิกขา คือการศึกษา ทั้ง ๓ มีหัวข้อตามหลักดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา การฝึกศึกษาในด้านความประพฤติทางกาย วาจา และอาชีพ ให้มีชีวิตสุจริตและ
เกื้อกูล (Training in Higher Morality)

๒. อธิจิตตสิกขา การฝึกศึกษาด้านสมาธิ หรือพัฒนาจิตใจให้เจริญได้ที่ (Training in
Higher Mentality หรือ Concentration)

๓. อธิจิตปัญญาสิกขา การฝึกศึกษาในปัญญาสูงขึ้นไป ให้รู้คิดเข้าใจมองเห็นตามเป็นจริง (Training in
Higher Wisdom)

ไตรสิกขานี้ เมื่อนำมาแสดงเป็นคำสอนในภาคปฏิบัติทั่วไป ได้ปรากฏในหลักที่เรียกว่า โอวาทปาฏิ
โมกข์ (พุทธโอวาทที่เป็นหลักใหญ่ ๓ อย่าง) คือ

๑. สัพพปาปสส อกรรม การไม่ทำความชั่วทั้งปวง (ศีล)

๒. กุสลสสุปสมปทา การบำเพ็ญความดีให้เพียบพร้อม (สมาธิ)

๓. สจิตตปริโยทปน การทำจิตของตนให้ผ่องใส (ปัญญา)

องค์ประกอบทั้ง ๘ ของมรรค จัดปรับเข้าระบบการศึกษาที่ครบองค์ ๓ ของไตรสิกขา

ไตรสิกขานี้ เรียกว่าเป็น “พหุลัมมิกถา” คือคำสอนธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงบ่อย และมีพุทธ
พจน์แสดงต่อเนื่องกันของกระบวนการศึกษาฝึกอบรมที่เรียกว่าไตรสิกขา ดังนี้

“ ศีลเป็นอย่างนี้ สมาธิเป็นอย่างนี้ ปัญญาเป็นอย่างนี้ สมาธิทำศีลบ่มแล้ว ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์
มาก ปัญญาที่สมาธิบ่มแล้วย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก จิตที่ปัญญาบ่มแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดย
สิ้นเชิง คือ จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ

ความสัมพันธ์แบบต่อเนื่องของไตรสิกขานี้ มองเห็นได้ง่ายแม้ในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ

(ศีล -> สมาธิ) เมื่อประพฤติดี มีความสัมพันธ์ดังงาม ได้ทำประโยชน์อย่างน้อยดำเนินชีวิตตถ
สุจริต มั่นใจในความบริสุทธิ์ของตน ไม่ต้องกลัวต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่
หวาดหวั่นเสียใจต่อเสียงตำหนิหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มี ความฟุ้งวุ่นวายใจ เพราะ
ความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตนเอง จิตใจก็เอิบอ้อม ชื่นบานเป็นสุข ปลอดโปร่ง สงบ และแน่วแน่
มุ่ง ไป กั บ สິ ง ที่ คิ ด คั า ที่ พู ด แล ะ ก า ร ที่ ท ำ
(สมาธิ -> ปัญญา) ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ อยู่กับตัว ไร้สิ่งขุ่นมัว สดใส มุ่งไปอย่างแน่วแน่เท่าใด การรับรู้
การคิดพิจารณามองเห็นและเข้าใจสิ่งต่างๆก็ยิ่งชัดเจน ตรงตามจริง แล่น คล่อง เป็นผลดีในทางปัญญ
ม ำ ก ำ ขี ้น เ ท ่ ำ นั ้น

อุปมาในเรื่องนี้ เหมือนว่าตั้งภาชนะน้ำไว้ด้วยดีเรียบร้อย ไม่ไปแก้งลั่นหรือเขย่ามัน (ศีล) เมื่อ
น้ำไม่ถูกกวน คน พัด หรือเขย่า สงบนิ่ง ผงฝุ่นต่างๆนอนกัน หายขุ่น น้ำก็ใส (สมาธิ) เมื่อน้ำใส ก็มองเห็น
สิ่ ง ต่ า ง ๆ ไ ต้ ชั ด เจ น (ป ัญ ญ า)

ในการปฏิบัติธรรมสูงขึ้นไป ที่ถึงขั้นจะให้เกิดญาณ อันรู้แจ้งเห็นจริงจนกำจัดอาสวกิเลสได้ ก็ยิ่ง

ต้องการจิตที่สงบนิ่ง ผ่องใส มีสมาธิแน่วแน่ยิ่งขึ้นไปอีก ถึงขนาดระงับการรับรู้ทางอายตนะต่างๆ ได้หมด เหลือ อารมณ์หรือสิ่งที่กำหนดไว้ใช้งานแต่เพียงอย่างเดียว เพื่อทำการอย่างได้ผล จนสามารถกำจัดกวาดล้างตะกอน ที่นอนก้นได้หมดสิ้น ไม่ให้มีโอกาสขุ่นอีกต่อไป

ไตรสิกขาในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้สอนให้กับภิกษุวัชชีบุตร นำไปปฏิบัติที่นั่น มีสาเหตุมาจากพระพุทธเจ้าได้กำหนดธรรมวินัยไว้ในขณะนั้น ๑๕๐ ข้อ แล้วภิกษุวัชชีบุตรเห็นว่าสิกขามากถึง ๑๕๐ ข้อ ตนเองไม่สามารถปฏิบัติได้ทั่วถึง จึงได้เข้าพบกับพระพุทธเจ้าแล้วกล่าวว่าตนเองไม่สามารถจะปฏิบัติตามสิกขา หรือ ศีล ๑๕๐ ข้อ ทั้งหมดนั้นได้

พระพุทธเจ้าตรัสกับภิกษุวัชชีบุตรว่า ถ้าเธอปฏิบัติศีลสิกขา ๑๕๐ ข้อ ไม่ได้เธอจะปฏิบัติอริศีล อริจิต อธิปัญญาได้ไหม ภิกษุวัชชีบุตรบอกว่าถ้า ๓ ข้อ อย่างนี้ปฏิบัติได้ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าเธอปฏิบัติ ๓ ข้อนี้ได้ เท่ากับเธอปฏิบัติสิกขาได้ทั้งหมด ๑๕๐ ข้อ พระภิกษุวัชชีบุตรจึงได้นำอริศีล อริจิต อธิปัญญาไปปฏิบัติ แล้วได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในเวลาต่อมา

ไตรสิกขา อริศีล อริจิต อธิปัญญา นี้คืออะไร อริศีล อริจิต อธิปัญญา ไม่ใช่ ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างที่ผู้รู้ทั้งหลายแปลหรือให้ความหมายไว้ แล้วนำมาวางเป็นไตรสิกขาให้พระสงฆ์และฆราวาสปฏิบัติอยู่ในขณะนี้ ซึ่งไม่ถูกต้องไม่ตรงกับ ความหมาย ไม่ตรงกับเป้าหมาย ความหมายที่ถูกต้องเป็นดังนี้

อริศีล คือ ศีลใหญ่ ศีลหลวง มี ๔ ข้อ ไม่ฆ่ามนุษย์ ไม่เสพเมถุน ไม่อวดอุตตริมนุสสธรรม ไม่ลักทรัพย์เกิน ๕ มาสก หรือ ๑ บาท ศีล ๔ ข้อนี้ถ้าพระสงฆ์องค์ไหนผิดข้อใดข้อหนึ่ง พระสงฆ์องค์นั้นจะหมดสภาพเป็นพระสงฆ์ทันทีที่ทำผิด เรียกว่าพระสงฆ์ปาราชิก พระสงฆ์ที่ผิดศีล ๔ ข้อนี้ ข้อใดข้อหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นโมฆบุรุษเป็นตาลยอดด้วน ถ้าอยู่ในสภาพพระสงฆ์พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นผู้ยิ่งกว่าโจรปล้นเขากินห้ามสวรรค์ ห้ามนิพพานชาตินี้ไม่สามารถจะบวชเป็นภิกษุต่อไปได้

อริจิต หมายถึง จิตที่ยิ่งใหญ่ คือ จิตที่ไม่ประมาท รู้เท่าทันสิ่งทั้งปวงที่มากกระทบสัมผัสตัวเราตามความเป็นจริงของโลกและชีวิต ว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาไม่มีตัวตนเป็นของตนเอง เกิดจากเหตุและปัจจัย วางจากตนและของตน จนเป็นปกติในชีวิตประจำวัน ไม่ไปหลงพอใจและไม่พอใจกับสิ่งที่มากกระทบสัมผัสตัวเราในขณะปัจจุบัน อริจิตไม่ใช่สมาธิ

อธิปัญญา หมายถึง ความรู้ที่ดับทุกข์ได้ ความรู้ที่ดับทุกข์ได้เกิดจากการวิปัสสนาภาวนา พิจารณาชั้น ๕ และอินทรีย์ ๖ ให้รู้เห็นสิ่งทั้งปวงที่มากกระทบสัมผัสตัวเราในขณะปัจจุบันตามความเป็นจริงของโลกและชีวิต ความรู้อย่างนี้เรียกว่าสัมมาทิฎฐิ หรือปัญญาสามารถดับความพอใจและไม่พอใจที่เป็นอวิชชาได้ทันที เรียกว่า อธิปัญญา ปัญญาที่ยิ่งใหญ่

อริศีล อริจิต อธิปัญญา เป็นไตรสิกขาของพระภิกษุสงฆ์หรือเป็นข้อปฏิบัติของพระสงฆ์ไม่ใช่สำหรับฆราวาส

ไตรสิกขาสำหรับฆราวาสนั้น พระพุทธเจ้าได้วางเป็นหลักข้อปฏิบัติไว้ว่า ทาน ศีล วิปัสสนาภาวนา เพื่อให้ชาวพุทธที่เป็นฆราวาสใช้เป็นข้อปฏิบัติฝึกฝนตนเองเป็นลำดับ ๆ ไป ในที่สุดให้ชาวพุทธมีปัญญาแก้ปัญหาชีวิตหรือดับทุกข์ให้กับตนเองได้ ต่อมาไม่รู้ว่ามีเมื่อใดได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงหลักไตรสิกขาของฆราวาสตัดเอาคำว่าวิปัสสนาออกไปเหลือเป็น ทาน ศีล ภาวนา วางเป็นหลักให้ฆราวาสปฏิบัติการกระทำใน

ลักษณะนี้มองได้ ๒ แง่ แง่ที่หนึ่งไม่รู้ไม่เข้าใจคำสอน เพราะอ่านหรือศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าไม่จบ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ๓ ทำให้เข้าใจผิดได้อีกแ่งหนึ่งมีเจตนาไม่ตั้งใจจะบิดเบือนคำสอนให้ผิดเพี้ยนไป เพื่อทำลายพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าสอนให้ปุถุชนคนธรรมดาเริ่มต้นการปฏิบัติธรรมให้กับตนเองเป็นขั้น ๆ เรียงลำดับไว้ว่า ก่อนอื่นก็ให้ทานก่อน เพื่อลดความเห็นแก่ตัวลงไปบ้างแล้วรักษาศีล คือไม่เบียดเบียนผู้อื่นและไม่เบียดเบียนตนเอง แล้วให้วิปัสสนาภาวนา เจริญปัญญาตามหลักทางสายเอกที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ซึ่งเป็นทางดับทุกข์ได้ นั่นคือการพิจารณาชั้น ๕ และอินทรี ๖ ให้รู้เท่าทันสิ่งทั้งปวงที่มากระทบสัมผัสตัวเราในขณะที่ปัจจุบันตามความเป็นจริงของโลกและชีวิต เพื่อให้เกิดปัญญาขึ้นจะทำให้คนเราไม่ไปหลงพอใจหรือไม่พอใจต่อสิ่งที่มากระทบสัมผัสตัวเราในปัจจุบันแล้วมีปัญญาดับทุกข์ได้

พระพุทธเจ้าวางหลัก ทาน ศีล วิปัสสนาภาวนา ไว้ให้ชาวพุทธนำไปปฏิบัติ เป้าหมายของพระองค์ท่านคือ ให้ชาวพุทธมีปัญญา แก้ปัญหาของชีวิตหรือดับทุกข์ได้ ไม่ใช่ไปหลบทุกข์ ถ้าเอา ทาน ศีล ภาวนา ที่สรุปอย่างนี้ไปปฏิบัติก็จะไปหลงทำสมาธิแล้ว ไม่มีปัญญาดับทุกข์ได้ ได้แต่หลบทุกข์ชั่วคราวเท่านั้น ผิดธรรมวินัยของชาวพุทธ ถ้าเป็นชาวพุทธแท้ต้องดับทุกข์ได้ เพราะพระพุทธเจ้าศาสดาเอกของโลกสอนทางดับทุกข์ไว้ให้ชัดเจน สามารถเอาไปปฏิบัติให้ผลได้ในชาตินี้ ภายใน ๗ วัน ๗ เดือน ๗ ปี บรรลุอมรรค ผล นิพพานดับทุกข์ถาวรได้

ต่อไปผู้จะปฏิบัติธรรมทั้งหลายต้องศึกษาพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าให้จบก่อนแล้วค่อยปฏิบัติ จะได้รู้ว่าพระธรรมคำสอนของพระองค์อันใดเป็นเหตุเป็นผลของการปฏิบัติ แล้วพระองค์ท่านสอนผู้ใดสอนพระอรหันต์หรือบุคคลทั่วไป พระองค์ท่านสอนสรุปเป็นคำย่อ ถ้าเป็นคำย่อคำเต็มว่าอย่างไร ต้องรู้ต้องเข้าใจพระธรรมคำสอนของพระองค์ท่านอย่างนี้จึงจะนำไปปฏิบัติแล้วไม่ผิดธรรม จะได้ผลออกมาตามที่เราต้องการคือ ดับทุกข์ได้ ถ้าไม่เข้าใจคำสอนถึงขั้นนี้แล้ว โอกาสที่จะปฏิบัติถูกต้องธรรมมีปัญญาดับทุกข์ได้นั้นไม่มีเลย เก่งที่สุดก็แค่หลบทุกข์อยู่ชั่วคราวเท่านั้นผลักดันตนเองจากชาวพุทธไปเป็นพราหมณ์ด้วยความพอใจ หรือความไม่รู้ในที่สุดไปติดตาข่ายของมารดักไว้ที่ความสงบ หมุดโอกาสที่จะปลดตนเองออกจากตาข่ายของมารได้ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารนี้นับชาติไม่ถ้วน เสียเวลาที่เกิดมาเป็นคนชาติหนึ่ง ซึ่งเขาส่งมาเกิดให้ดับทุกข์ให้กับตนเอง โอกาสอย่างนี้หาไม่ได้ง่าย ๆ

สรุป อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา ที่เรียกว่า ไตรสิกขา หรือศึกษา ๓ ที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าไม่ได้หมายถึง ศีล สมาธิ ปัญญา อย่างที่เข้าใจกัน มาก่อนแต่อย่างใด อธิศีล หมายถึง ศีลใหญ่ ศีลหลวง คือศีล ๔ ข้อ (ไม่ฆ่ามนุษย์ ไม่เสพเมถุน ไม่อวดอุตตริมนุสสธรรม ไม่ลักทรัพย์เกิน ๕ มาสก หรือ ๑ บาท) อธิจิต หมายถึง จิตที่ยิ่งใหญ่ คือจิตที่ไม่ประมาทรู้เท่าทันสิ่งที่มากระทบสัมผัสตัวเรา ในขณะที่ปัจจุบันตามความเป็นจริงของโลกและชีวิต อธิปัญญา หมายถึง ความรู้ที่ดับทุกข์ได้ นั่นคือ สัมมาทิฐิ ที่เกิดจากการวิปัสสนาภาวนาพิจารณาชั้น ๕ และอินทรี ๖ ตามทางสายเอกที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ นี่คือการไตรสิกขาของพระภิกษุสงฆ์และไตรสิกขาสำหรับฆราวาสหรืออุบาสกอุบาสิกา คือ ทาน ศีล วิปัสสนาภาวนา นี่คือการไตรสิกขาที่ถูกต้องของพระพุทธเจ้า เมื่อนำไปปฏิบัติแล้วมีปัญญากำปัญหาหรือดับทุกข์ได้ถาวร

๓.๓.๔ นิพพาน (Nibbana)

นิพพาน เป็นสภาวะของจิตที่ปราศจากกิเลส อันเป็นเครื่องมีหรือยึดจิตใจให้หวั่น กังวล วุ่นวาย สับสน รุ่มร้อน เมื่อจิตใจปราศจากกิเลสเสียแล้วก็ไม่วุ่นวาย สับสน หรือรุ่มร้อนใดๆอีก จิตก็สงบ ร่มเย็น และเป็นสุข ซึ่งเป็น ความสุขอันสูงสุด เป็นเป้าหมายของการปฏิบัติธรรม ตามหลักคำสอน ของพระพุทธศาสนา

ความสุขแบบนิพพานนั้นไม่ใช่ความสุขปกติธรรมดาทั่วไปอันเกิดจากการ ได้รับอารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ โดยผ่านทางประสาทสัมผัสต่างๆ ที่เรียกว่า สุขเวทนา แต่จะเป็นความสุขที่อยู่เหนือการรับรู้ทางประสาทสัมผัสเหล่านั้น เป็นสภาวะแห่งความสุข ที่ผู้บรรลุแล้วเท่านั้น จึงจะประจักษ์ได้ด้วยตนเอง

ลักษณะของนิพพาน

ในคัมภีร์พระอภิธรรมได้จำแนกลักษณะของพระนิพพานไว้ ๔ ประการ คือ

๑. อัจจุตะ สภาวะที่ไม่ตาย คือนิพพานเป็นสภาวะมีไม่มีการเกิดและไม่มีการตาย เป็นสภาวะธรรมที่ไม่ตกอยู่ภายใต้เงื่อนไขแห่งการเวลา หรือที่เรียกว่า กาลวิมุตติ

๒. อััจฉนตะ สภาวะที่เที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีการแปรผันเป็นอื่น คือ ผู้บรรลุนิพพานแล้ว จะกลับเสื่อมจากนิพพานเป็นไม่มี

๓. อสังขตะ สภาวะที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย 4 คือ กรรม จิต อกุศล และอาหาร นิพพานไม่ใช่จิต เจตสิก หรือรูปที่เกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยปรุงแต่ง เป็นสภาวะที่พ้นจากขั้น 5 คือ ชั้นธวิมุตติ

๔. อนุตตระ สภาวะที่ประเสริฐสูงสุด ไม่มีสิ่งใดยิ่งกว่า เป็นโลกุตระธรรม สถานะของนิพพาน

แม้ชาวพุทธทั่วไปจะมีความเชื่อว่า นิพพานมีอยู่จริง สามารถบรรลุได้จริง แต่ก็มักจะคำถามเสมอว่า "นิพพานอยู่ไหน" นั่นเพราะการสอนธรรมะแบบ บุคคลาธิษฐาน ทำให้คิดกันว่า นิพพานเป็นอีกโลกหนึ่ง ที่มีใช้โลก มนุษย์ และอยู่สูงกว่าโลกและสวรรค์ เช่นการสอนเรื่องวิบากแห่งกุศลกรรม การได้มาซึ่งมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ การสอนว่ามนุษย์เป็นโลกๆหนึ่ง สวรรค์เป็นโลกแห่งความสุขอยู่เหนือโลกมนุษย์ และมีถึง 6 ชั้น การสอนเช่นนี้ทำให้เชื่อกันว่า นิพพานอยู่เหนือโลกมนุษย์และสวรรค์ขึ้นไปอีก จนนิพพานกลายเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะ บรรลุได้ ไปถึงได้ในชาตินี้ เมื่อทำบุญก็ปรารถนานิพพานเพราะเชื่อว่าเป็นดินแดนบรมสุข อธิษฐานเพียงขอให้นิพพาน ในกาลเบื้องหน้า นิพพานจึงเป็นสิ่งไกลเกินฝัน คำสอนเรื่องนิพพานกลายเป็นเป็นสิ่งที่สูงส่ง เข้าใจยาก บุคคลทั่วไปไม่ คู่ควร เรื่องของนิพพานแทบจะหมดความหมาย และสิ้นหวัง กลายเป็นเรื่องเลื่อนลอยเพ้อฝัน เพราะคำสอนผิดๆ นั่นเองที่ทำให้เกิดความเข้าใจเช่นนั้นในประดาชาวพุทธทั้งหลาย

คำสอนเรื่องนิพพานไม่ใช่คำสอนที่สูงส่งกว่าที่คนธรรมดาจะเข้าใจ นิพพานไม่ใช่สภาวะที่คนทั่วไป ไม่อาจเข้าถึง นิพพานมิใช่เมืองแก้ว มิใช่มหานคร แต่อย่างไรเลย นิพพานเป็นคำสอนสำหรับคนธรรมดาสามัญ ทั่วๆไป เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ทรงสอนไว้เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหาของมนุษย์ และสังคม ดังที่พระองค์ได้ ตรัสถึงเรื่อง ปรมัตถธรรม 4 จิต เจตสิก รูป นิพพาน ทั้งหมดล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับมนุษย์ทั้งสิ้น กล่าวคือ จิตและ เจตสิกเป็นนามธรรม รูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานนั้นเป็นเป้าหมายของการปฏิบัติธรรม

ในสังคมเราทุกวันนี้ หากมนุษย์ส่วนใหญ่สามารถละกิเลสได้แม้เพียงแค่บางส่วน สังคมก็จะน่าอยู่ ขึ้นอีกไม่น้อยเลย ถ้าหากมนุษย์สามารถเอาชนะกิเลสของตนเองได้หมด ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส สังคมก็จะยิ่งน่าอยู่ ถึงขนาดที่เรียกได้ว่าเป็น สังคมอริยะเลยก็เดียว คือเป็นสังคมอุดมคติของพุทธศาสนาแท้ๆ ดังคำสอนของพระพุทธองค์ ที่ว่า “นิพพานอันผู้บรรลุเห็นได้เอง ไม่ขึ้นแก่กาล เรียกมาให้ดูได้ ควรน้อมเข้ามาไว้ในตน อันวิญญูชน พึงรู้เฉพาะตน” “นิพพาน คือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ” “นิพพาน คือความสิ้นตัณหา”

“ยังอิงอยู่จึงมีการสั้นไหว เมื่อไม่อิงแล้วก็ไม่มีการสั้นไหว เมื่อไม่มีการสั้นไหวก็นิ่งสนิท เมื่อนิ่งสนิท ก็ไม่มีการโอนเอน เมื่อไม่มีการโอนเอนก็ไม่มีการมาการไป เมื่อไม่มีการมาการไปก็ไม่มีการจตุและอุบัติ เมื่อไม่มีการจตุและอุบัติก็ไม่มีการนี้ ภาพหน้า ไม่มีในระหว่างทั้งสองภาพ นั่นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์”

ประเภทของนิพพาน

ประเภทของนิพพานมีการแสดงไว้หลายนัยด้วยกัน คือ

นัยที่ ๑ นิพพานโดยสภาวะลักษณะ คือ สันติลักษณะ มีความสงบกิเลสและชั้น๕ เป็นหลัก ซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อเข้าสู่นิพพานแล้ว ย่อมพบกับสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น คือ ความสิ้นไปแห่งตัณหา พ้นจากความเกิดและความตาย

นัยที่ ๑ นิพพานโดยปริยาย คือการดับกิเลส อันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ ได้เป็นครั้งเป็นคราว หรือดับได้เพียงบางส่วน

นิพพานโดยนิปปริยาย คือการดับกิเลสได้ โดยประการทั้งปวงอย่างเด็ดขาด

นัยที่ ๓ สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ และได้ทำลายกิเลสหมดสิ้นไปแล้ว ความทุกข์อันเกิดจาก อำนาจแห่งกิเลส นั้น จึงไม่เกิดกับท่าน เว้นเสียแต่ว่า ความทุกข์ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของชีวิต คือทุกข์เพราะการ บริหารชั้น๕ เช่นปวดปัสสาวะ ปวดอุจจาระ หรือทุกข์เพราะร้อนหนาว และเจ็บป่วยโดยทั่วไป ตลอดจนชราภาพ

อนุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของผู้ที่ไม่มีชั้นหรือ อุปาทิ เหลืออยู่ คือนิพพานของพระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตไปแล้ว

นัยที่ ๔ อนิมิตตนิพพาน ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีนิมิตเครื่องหมาย ไม่มีรูปร่าง ไม่มีสีสัญญาณ และสีสรรวรรณะใดๆ ซึ่งหมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทาง อนิจลักษณะ คือ พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยงแท้

อุปนิหิตนิพพาน ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ อันเป็นที่น่าปรารถนา และไม่มีตัณหาอันเป็นตัวให้เกิด ความต้องการในอารมณ์นั้น หมายถึงผู้ที่เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทาง ทุกข์ลักษณะ คือ พิจารณาเห็นว่าสังขาร เป็นสิ่งที่ทนได้ยากและทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมไป

สุญญตนิพพาน ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและชั้น๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ให้เห็นเป็นสิ่งผูกมัดกังวล หมายถึงผู้ที่เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทาง อนัตตลักษณะ คือพิจารณาเห็นว่าสังขารเป็นสิ่งไม่มีตัวตน ไม่มีส่วนใดที่เป็นเรา หรือเป็นของเรา เพราะไม่อยู่ในอำนาจที่จะบังคับบัญชาได้

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

ภาวะทางปัญญา ผู้บรรลุนิพพาน มองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นตามความจริง ตั้งแต่การ รับรู้ อารมณ์ด้วยจิตใจที่เป็นกลาง และมีสติ ไม่หวั่นไหว หรือถูกชักจูงไปตามความชอบใจไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบ กระแทกอันเนื่องมาจากอารมณ์นั้นๆ มาจุดหรือสะดุดเอาไว้ให้เขวไปเสียก่อน ที่ลึกลงไปอีกคือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทัน สมมุติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกหลวงให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอก ของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติด อยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง

ภาวะทางจิต ผู้บรรลุนิพพาน จะมีความเป็นอิสระหรือที่เรียกว่า หลุดพ้น อันมีผลสืบเนื่องมาจาก ปัญญา คือเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจการครอบงำของกิเลส

เมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ายวน ยั่วยุ อารมณ์ไม่เป็นที่ตั้งของราคะ โภคะ โมหะ โมหะ นอกจากไม่มีเหตุที่จะทำให้ความชั่วหรือเสียหายในทางที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริตในการทำงานด้วย เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตัวเองได้ เป็นผู้ที่ไม่ฝักใฝ่มาติแล้ว ผู้ชนะตนเองได้ ถือว่าเป็นที่สุดแห่งชัยชนะที่พึงปรารถนา

ภาวะทางความประพฤติและการดำเนินชีวิต ผู้บรรลุนิพพานนั้นจะมีพฤติกรรมหรือดำเนิน ชีวิตในลักษณะที่จะไม่ถูกชักจูงได้โดยอวิชชา ตัณหา และอุปาทาน คือไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่ว ที่เกี่ยวกับตัวเองและของตัวเอง หรือผลประโยชน์ของตัวเอง ไม่มีความปรารถนา เพื่อตัวตนแฝงอยู่ ไม่ว่าจะอยู่ในรูป หยาบหรือละเอียด คือทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมัน ล้วนๆ เป็นการกระทำถึงขั้นที่ล่อยพันเหนือกรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วนั้นเป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง เพราะหมดสิ้น โภคะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว.

สรุป

หลักธรรมที่เป็นกฎธรรมชาติตามหลักการของพระพุทธศาสนานั้นได้สร้างกรอบของโลกทัศน์ในการเผชิญหน้ากับความเป็นจริง เพื่อปูทางนำไปสู่กระบวนการแก้ปัญหาทั้งทางกายภาพและจิตของปัจเจกชนและสังคมโดยรวม ความเข้าใจอย่างชัดเจนจะช่วยให้เข้าใจสาเหตุความเป็นไปได้ของจุดประสงค์ที่พึงปรารถนาซึ่งสามารถเข้าถึงได้ด้วยความสามารถของมนุษย์เอง หลักธรรมที่เป็นกฎของธรรมชาติซึ่งมีอยู่แล้วถูกนำมาเข้ามาใช้เพื่อปรับเปลี่ยนความคิดของมนุษย์ซึ่งตกอยู่ภายใต้อำนาจของอวิชชาให้หลุดพ้นจากกรอบของความหลงผิดยึดมั่น ว่าเป็นตัวตนเราเขา หลักธรรมสำคัญคือ หลักปฏิจจสมุบาท หลักอริยสัจจ ๔ ไตรลักษณ์ ไตรสิกขา และพระนิพพาน ช่วยสร้างจุดยืนที่เด่นชัดให้พระพุทธศาสนาเป็นหลักคำสอนที่เน้นเรื่องสันติภาพถาวรซึ่งเป็นจุดหมาย เพื่อนำมนุษย์ให้พ้นจากความทุกข์ในภาวะที่เป็นอยู่ ณ เวลาปัจจุบัน

หลักกฎธรรมชาติตั้งอยู่บนความเป็นเหตุผล หรือปัจจัยเกี่ยวโยงกันอย่างแยกไม่ออก เมื่อต้องการจะแก้ไขผลของสิ่งหนึ่งต้องย้อนไปแก้ไขที่สาเหตุของสิ่งเหล่านั้น เมื่อสิ่งทั้งหลายเกาะเกี่ยวกันในลักษณะการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป การถอนจิตจากความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวตนอย่างผิด ๆ จึงเป็นตัวเลือกเดียวที่จะตัดกระแสของความทุกข์ได้อย่างเด็ดขาด เพื่อเข้าถึงสันติภาพถาวรคือพระนิพพาน

คำถามท้ายบท

๑. ศาสนามีส่วนทำให้เกิดสันติภาพได้หรือไม่? ถ้าได้ต้องมีลักษณะอย่างไร? อธิบาย

๒. พระพุทธศาสนามีลักษณะคำสอนที่นำไปสู่สันติภาพอย่างไร?
๓. จงอธิบายหลักการของกฎธรรมชาติดังซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธศาสนาว่ามีความสำคัญต่อการสร้างกรอบของการสร้างสันติภาพอย่างไร?
- (๑) หลักปัจเจกสมุปปบาท
 - (๒) หลักไตรลักษณ์
 - (๓) หลักนิพพาน